

קו פרשת המים: בין אשם לחפות

חגית לרנאו, נופר סלע, הדר פינקלשטיין, יאנה רבינוביץ'

"אודה כי למקרא ולמשמע הערעור הנוכחי התחלתי לראשונה לפקפק במקצת, שמא הגיע הזמן והמלחמה בפשעי הפושעים צריכה להידחות מפני המלחמה בפשעי שוטרים. שאלתי את עצמי אם על ידי השימוש השיפוטי אשר אנו השופטים עושים בראיות – ולו גם כשרות מבחינת דיני הראיות – שהושגו על ידי חוקרים-פושעים, אין אנו עושים עצמנו שותפים לאחר המעשה לפשעיהם: סוף סוף אין החקירה המשטרתית כולה אלא הליך הכנה למשפט, ויש בפשעי החקירה כדי להטיל צל כבד על הליכי המשפט הבאים בעקבותיה. אילו ראיתי שהועלנו בתקנתנו, ולו רק במקצת מן המקצת, והחוקרים הפושעים באו על עונשם הראוי להם, ומקרי ההתעללות בעצורים הולכים ומתמעטים – כי אז החרשת; אבל הרושם העגום הוא שהמקרים הולכים ורבים, וחומרתם הולכת ומחריפה. השוטרים מצפצפים על הביקורת הנמתחת עליהם מפי השופטים ואינם מקיימים הוראותיהם, ואין פוצה פה."

ע"פ 369/78 אבו-מדיג'ם נ' מדינת ישראל,

פ"ד לג(3) 376, 381 (1979).

רק בסרטים מצליח עורך הדין לחשוף שקרים של עדים במהלך שתיים וחצי דקות של חקירה נגדית מתוחכמת, הגורמת לעד להיכשל בתוך שקריו ולאמת להשתחרר אל אולם המשפט, בעוד הדמויות בסרט (והצופה) משחררים אנחת רווחה. המציאות היא אפורה ומייגעת יותר, ונוברת בפרטים הקטנים עד כדי טרחנות של ממש. רק לעתים רחוקות מוכרעת חקירה נגדית של עד משקר באמצעות "שאלת הנוק-אאוט"; בדרך כלל מדובר בליקוט זהיר של התייחסויות של העד לסוגיות שונות המסבכות אותו בסתירות ובחוסר התאמה לדברים שהוא עצמו אמר בהקשרים אחרים, או לעדויות ולראיות אחרות המצויות בתיק. הדברים סבוכים אף יותר כאשר מדובר בעד מקצועי שניסונו בחקירות נגדיות רב. עדים אלה מיומנים בשיטות החקירה הנגדית, הם נצמדים לדברים שרשמו או

שאמרו קודם לכן, דורשים שהראיות הסותרות יוצגו לפניהם (בין אם מדובר במסמכים שהם עצמם כתבו או בראיות אחרות העומדות בסתירה לעדותם), מרבים להתחמק ממתן תשובות ברורות בטענה כי אינם זוכרים, נמנעים מלהתחייב לגרסה ברורה, ובעיקר שבים פעם אחר פעם להצהרות כלליות הנוגעות להגינותם, למקצועיותם ולאמיתות דבריהם.

צהרי יום קיץ בבית המשפט המחוזי. ליד דוכן העדים, מאחורי פרגוד, יושב עד מפתח בתיק רצח שמתנהל נגד אחד, נכנה אותו ואדים¹. עד המפתח הוא מדובב ששהה בתא אחד עם ואדים במשך מספר שבועות במהלך החקירה המשטרית. המדובב מסר לחוקרים עדויות שונות שמהן עולה שהחשוד הפליל עצמו ברצח – פעמים במלל ופעמים בפנטומימה. הודאות החשוד לפני המדובב הן הראיה המשמעותית היחידה שקושרת את ואדים לרצח. לאורך כל החקירה והמשפט ואדים מכחיש בתוקף כל קשר לאירוע – הכחשה מוחלטת. אף שהשהייה המשותפת של ואדים והמדובב בתא המעצר הוקלטה באודיו ובוידאו, רק חלק קטן מהדברים שעליהם העיד המדובב (הן במשטרה והן בבית המשפט) ניתן לאיתור בהקלטות. גם אז רוב העובדות הקשורות לרצח נאמרות או מסומנות על ידי המדובב עצמו. טענת ההגנה היא שהמדובב היתל בואדים במהלך כל החקירה וטוהה סביבו קורים של שליטה ושל תלות: המדובב הציג עצמו כעבריין אלים וחסר גבולות, ראש ארגון פשע; הוא נתן לואדים להבין שהוא מגייס אותו לארגון הפשיעה שלו, ולאחר שהבין שואדים מצוי במצוקה כלכלית גדולה, הבטיח לו מעמד רם כאחראי להפצת סמים בבית הכלא ואף יצר מצג שווא כאילו הוא מגייס למענו את עזרתו של עורך דין מפורסם המשרת את המדובב מזה שנים ונאמן לו. טענת הסנגוריה היא כי את השליטה ואת התלות ניצל המדובב כדי להעלות שוב ושוב תכנים הקשורים לחקירה, ומשלא הצליח להביא לכך שואדים יודה בביצוע העבירה, הוא עבר לבידוי ראיות. הסנגוריה סבורה שחומר הראיות חושף שיטת עבודה של המדובב – הוא נתלה בדברים שבאמת נאמרו בתא, נותן להם פרשנות מפלילה תוך שהוא מייחס לואדים אמרות שהוא עצמו אמר, ומוסיף דברים שלא נאמרו כלל. התנהגות זו של המדובב התאפשרה בשל מחדלים מתמשכים של חוקרי המשטרה, שבלהיטותם לאסוף ראיות מפלילות כלל לא טרחו לאתר את הזמן הרלוונטי בהקלטה ולבדוק אם הדברים שמסר להם המדובב תואמים את שהתרחש בתא המעצר.

חם ומתיש באולם המשפט. החקירה הנגדית נמשכת מספר ישיבות ועוסקת בפרטי פרטים בביקורת הרבה שיש לסנגוריה ביחס לפעולות המדובב – בהבדלים המשמעותיים שבין הדברים שמסר המדובב לחוקרים במהלך החקירה (ואשר תועדו כעדות כתובה וחתומה של המדובב) לבין תיעוד הווידאו והאודיו; במצגי השווא של המדובב כלפי

¹ השם, כמו פרטים אחרים הקשורים לאירוע, שונו מעט על מנת לשמור על פרטיותו של הלקוח.

ואדים; בגיוסו כ"חייל" למשפחת הפשע; ובראיות מצולמות לכך שהמדובב הלעיט את ואדים בכמויות גדולות של סמים. המדובב מתבקש לתת הסברים לפערים שבין העדות שמסר לשוטרים ולבית המשפט לבין עובדות רבות אשר תועדו במצלמת הווידאו שהייתה מותקנת בתא המעצר. ככל שמתארכת החקירה הנגדית מתבצר המדובב חזק יותר בטענה כי אינו זוכר, ועם זאת הוא בטוח שכל מה שמסר למשטרה במועד החקירה הוא נכון. ככל שמתרבות הדוגמאות לסילופים ולהטעיות ששתל המדובב בחומר החקירה, כן הוא מרבה לתבל את עדותו בהצהרות כלליות על היותו מדובב מקצועי ומיומן, וכי על סמך ניסיונו הרב הוא יודע בוודאות מלאה שואדים הוא הרוצח.

כעסו של ואדים על ההצהרות הללו ניכר, ולא אחת הוא מתפרץ כלפי המדובב, דבר שמעורר נגדו את חמתם של השופטים שנוזפים בו לשבת במקומו, להיות בשקט ולכבד את המעמד המשפטי. חם, מתיש, קשה לשמור על ריכוז ולעקוב אחר השאלות הרבות שמפנה הסנגוריה למדובב. הסנגוריה עשתה לה מנהג במהלך המשפט להצטייד בבקבוק מים נוסף ובשלב מסוים להגישו לואדים. אין זו משימה פשוטה. שוטרי הליווי היושבים לצדו פועלים בהתאם להוראות האוסרות העברת דברים לידי הנאשם, מחשש להחדרת סמים או חפצים אסורים. העברת בקבוק המים לנאשם מחייבת אישור של בית המשפט. "בקבוק מים סגור", חוזרת ומבהירה הסנגוריה, "אשר נקנה אך הבוקר במזנון בית המשפט". פעמים בית המשפט מאשר את העברת בקבוק המים, פעמים מכריז על הפסקה ומורה שהנאשם יורד לתא המעצר שבמרתף ושם (כך אנו מקווים) יספקו לו מים, פעמים אחרות מבקשים השופטים שיביאו מים בכוס חד פעמית מלשכת השופטים. באחד הימים החמים, בעיצומה של החקירה הנגדית של המדובב, התרעמה אחת משופטות ההרכב:

"את תמיד מבקשת לתת לו מים, אך הוא אינו שותה אלא מעביר אותם למתורגמנית".

"חם היום" אני עונה "ירצה ישתה, ירצה יגישם למתורגמנית".

שלושת שופטי ההרכב פותחים בדיון קצר בינם לבין עצמם – האם הוא ישתה או לא ישתה? האם בדרך כלל הוא שותה את המים שמגישים לו או לא שותה?

"למתורגמנית אנחנו נדאג", מכריעה השופטת במחלוקת ומורה לעוזרת המשפטית להביא מים מהלשכה.

"רק כוס אחת" אומרת השופטת כאשר העוזרת המשפטית חוזרת ובידיה שתי כוסות מים, ומורה להניחן לפני המתורגמנית.

"תמשיכי בבקשה" אומרת השופטת לסנגוריה והחקירה הנגדית ממשיכה.

אך המבוכה והעלבון ממשיכים להיות תלויים בחלל. לאחר מספר דקות קם ואדים

בפתאומיות ומבקש משוטרי הליווי להורידו למטה. הישיבה נמשכת שעות, הוא עייף וצריך לשירותים.

”שב” נוזפים בו השופטים.

”הישיבה באמת מתארכת” אני אומרת, מנסה להציע פשרה ”בית המשפט שמע שאתה זקוק להפסקה. שב ועוד מספר דקות בית המשפט יורה על הפסקה”.

”נמאס לי. אני יורד עכשיו” אומר ואדים.

”אתה תשב” ;”אתה תפסיק להפריע” ;”אל תאיים עלינו”, גוערים בואדים שלושת שופטי ההרכב.

ואדים קם ויוצא.

בנסיעה חזרה מבית המשפט לא הפסקנו לדבר על הפרשה אשר זכתה אצל צוות ההגנה לכינוי ”פרשת המים”. הזדהינו עם העלבון וההשפלה שחש ואדים, אך חששנו שהעקשנות שלו, אשר מתבטאת לעתים בוויכוחים עם בית המשפט, מייצרת אנטגוניזם שיפגע בו בסופו של הליך. בהתנהגות בית משפט ובסירובו לתת מים לואדים ראינו ביטוי של כעס. ניסינו להבין אם הכעס מופנה לואדים בגין ההתפרצויות שלו כלפי המדובב. שאלנו את עצמנו, מדוע השופטים אינם שוקלים את האפשרות שההתפרצויות הללו הן זעקות חפות של אדם נסער? האם הכעס מופנה כלפי הסנגוריה שיורדת לפרטי הפרטים של החקירה ואינה מסתפקת בשאלות ותשובות כלליות, ובכך ”מבזבזת” זמן שיפוטי רב מדי? אולי קו ההגנה, אשר כופר במקצועיות ובהגינות של החקירה המשטרתית, מעורר טינה? או שמא השופטים רוגזים על הבחירה, שהיא אכן בחירה מודעת ומכוונת, להתעקש ולהציע לואדים מים בעיצומן של ישיבות ארוכות? סברנו שבשלב זה של המשפט, לאחר שחלק גדול מהראיות כבר הוגש, צריך היה בית המשפט להכיר בכך שיש בסיס ממשי לטענות רבות של הסנגוריה וכי הן שוות ברור ובדיקה (בין אם יביאו לזיכוי של ואדים ובין אם יסברו השופטים שחרף כל הכשלים, הוצגו לפניהם די ראיות אמינות להרשעה). לכל הפחות, כך סברנו, צריך בית המשפט להעריך את המאמץ הרב שהשקיעה הסנגוריה בלמידה ובניתוח של חומר הראיות – מאמץ אשר התבטא בחשיפת עובדות רבות שהמטרה ביקשה לטשטש ולהעלים מעיני בית המשפט.

השיחות שניהלנו בעקבות ”פרשת המים” הן הבסיס למאמר זה. המאמר מנסה לתעד את תחושת הסנגוריה במהלך ניהול משפט שבו אנו מאמינות שהמדובב ”תפר תיק” לנאשם, שבראייתנו יש סיכוי רב שהוא חף מפשע. אנו סבורות כי בכוחנו להוכיח שמעשיו של המדובב נעשו במטרה לזכות בטובות הנאה אשר לא תועדו בצורה הנדרשת

על פי החוק, ותוך ניצול להיטות יתר של המשטרה לאיסוף ראיות מפלילות². המשפט עדיין מתנהל. איננו יודעות אם הוא יסתיים בזיכוי או בהרשעה, אך דווקא מעמדה של חוסר ודאות לגבי תוצאות המשפט חשבנו שמעניין להתייחס לדינאמיקה המתרחשת בבית המשפט, אשר להערכתנו מקדמת הרשעות שווא.

איננו מתיימרות לומר שיש בידינו הוכחה ברורה לטענת החפות שואדים עומד עליה בתוקף. לו הייתה הוכחה שכזאת היו הדברים פשוטים, ומן הסתם הייתה הפרקליטות חוזרת בה מכתב האישום ואף בית המשפט לא היה מאפשר להליכים להמשיך להתנהל. אך המשפט הפלילי אינו דורש מנאשם הכופר באשמתו להציג ראיה חד משמעית שתוכיח את חפותו מעבר לכל ספק. ההיפך הוא הנכון – המשפט הפלילי מבוסס על מוסכמה שהוכחת האשמה מעבר לכל ספק סביר היא תפקיד של המדינה. הרטוריקה המשפטית חוזרת ומדגישה כי חריגה מהעיקרון הזה מגדילה את הסיכון להרשעת שווא, אם לא ביחס לנאשם הספציפי שלגביו בוצעה החריגה, אזי ביחס לנאשמים הבאים, שישלמו את מחיר השיבושים שנפלו במערכת.

הביטחון שלנו בכך שראוי לזכות את ואדים אינו נובע מראיה ברורה וחד משמעית לחפותו, אלא מעיון מעמיק בחומר הראיות אשר מגלה כי לצד אינדיקציות העשויות להצביע על אשמתו, קיימות גם אינדיקציות רבות וחזקות לחפותו. דברים רבים שאמר ואדים למדובב במהלך השהות המשותפת הארוכה בתא המעצר אינם מתיישבים עם האפשרות שהוא היה מעורב ברצח. אך החוקרים התעלמו באופן שיטתי מכל האמירות הללו, הן לא קיבלו ביטוי בכתובים ולמעשה כמעט "נקברו" בתוך מאות שעות של צילומים. אינדיקציות אלה, לצד העובדה שחומרי החקירה ספוגים במחדלי משטרה ובשקרי המדובב, צריכות להוביל למסקנה כי בפרשה זו רב הנסתר על הגלוי. הרשעתו של ואדים, אם תתרחש, תהיה הרשעת שווא לא רק בשל החשש הממשי, העולה מאינדיקציות אינספור בחומרי החקירה, שמדובר באדם נקי כפיים במובן העובדתי; אלא גם לא פחות מכך, משום שהרשעה כזו תתבסס על הליך חקירה פגום מן השורש. בשיטת משפט המבקשת להימנע מהרשעות שווא אין זה ראוי להרשיע אדם על סמך פירווי הודאה שהופקו על ידי מדובב שקרן אשר פעל בעידודם של חוקרים להוטים יתר על המידה.

² עורכי הדין שמייצגים את ואדים מטעם הסנגוריה הציבורית הם חגית לרנאו ודמיטרי ורניצקי, אך עבודת החפירה המקיפה בחומר הראיות לא הייתה יכולה להיעשות ללא עזרתו של הקרימינולוג והחוקר ד"ר אריאל לבנה ובסיועם של נחמה כשר, נטע פת, יואב פלד וארז טובי שהתמחו בסנגוריה הציבורית בשנים הרלוונטיות, וכן בסיוע של סטודנטים רבים למשפטים שהשתתפו בקליניקה לזכויות בהליך הפלילי באוניברסיטת תל-אביב. ספק רב אם מחדלי החקירה וכשלי המשטרה היו נחשפים ללא העבודה המסורה שנעשתה על ידי הסטודנטים והמתמחים.

טענתנו במאמר זה מופנית בעיקר כלפי בית המשפט, באשר אנו סבורות כי משפטו של ואדים מתקיים בתוך אווירה תומכת הרשעות; באווירה שבה גם כשהחקירה מתנהלת באופן בעייתי כל כך, בית המשפט מרבה לתת גיבוי למשטרה ולפרקליטות, ומנגד להצליף ביקורת על הנאשם ועל עורכי דינו. חשיבותה של טענה זו לא תתעמעם גם אם בסופו של יום בית המשפט יזכה את ואדים. אווירה תומכת הרשעות מאופיינת בטרזניה ממשית ומתמשכת של בית המשפט כלפי הסגוריה, שלפיה: התמלילים שמגישה הסגוריה במטרה לחשוף את שבאמת התרחש בתא המעצר אינם ערוכים כראוי, מיותרים או נתונים לפרשנויות רבות; הסגוריה מתנגדת התנגדויות סרק לבקשות של התביעה; הסגוריה מתעקשת לטעון שלא כל חומר החקירה הועבר לידיה ומייגעת את בית המשפט בעוצמת הביקורת המוטחת במשטרה על רשלנותה; הסגוריה מקפידה הקפדה מיותרת על הגנות פרוצדוראליות שהחוק נותן לנאשמים; הסגוריה טוענת טענות משפטיות בשלב הלא נכון ולעולם "מפספסת" את השאלות החשובות באמת.

בראייתנו, הפרשה אכן צריכה לעורר כעס רב בקרב השופטים, אך לטעמנו הכעס צריך להיות מופנה כלפי המשטרה והפרקליטות: על הפרה גסה של זכויות החשוד במהלך החקירה והימנעות מכל רישום ותיעוד של ההפרות הללו; על העלמת ראיות רלוונטיות שנחשפו רק לאחר הליכים ארוכים שיזמה הסגוריה והביאה לעיכוב של שנה שלמה בניהול המשפט; על חוסר תיעוד ורישום של תרגילי חקירה ושל תדרכים שנעשו למדובב; על טובות הנאה משמעותיות שהובטחו וניתנו למדובב ללא כל תיעוד; על חוסר בקרה מוחלט על עבודת המדובב (עברייני סמים שמוזה שנים נכנס ויוצא מהכלא); על התעלמות מכוונת מראיות מזכות; על שקרים גסים של שוטרים בבית המשפט; ועל העובדה שהפרקליטות כלל לא טרחה לבחון באופן עצמאי את חומרי החקירה והיא הולכת סומא אחר שקרי המדובב ורשלנות החוקרים. אלא שבמהלך המשפט כולו, בית המשפט נמנע לחלוטין מהבעת ביקורת כלפי חוקרי המשטרה (על אף שהמדובב עצמו הצליח להרגיז את בית המשפט לרגעים מסוימים), בעודו חוזר וגוער בנאשם ובעורכי דינו.

המאמר עוסק בחוויותיו וברשמיו של צוות הסגוריה במהלך המשפט, ובניסיון להבין את הדינאמיקה בבית המשפט. אין לקרוא במאמר יותר ממה שיש בו. אין אנו מתכוונות לטעון לאובייקטיביות של התיאור המובא בו – אלה הן חוויות אישיות מספסל הסגוריה. כמו כן איננו מתיימרות לטעון שההתרחשות בפרשה זו מתארת את מערכת המשפט הפלילי כולה – אלה חוויות ממשפט פלילי אחד בלבד. עם זאת, משיחות עם עמיתים למקצוע עולה כי לחוויות שאנו מתארות נחשפו גם סגורים נוספים בתיקים אחרים ובהקשרים שונים. סברנו כי ראוי לעלות את התחושות הללו על הכתב גם אם הן מתארות רק חלק מהמציאות של משפטים פליליים בישראל,

במיוחד נוכח העובדה שקיימים רק מאמרים ספורים המתארים את מערכת המשפט מנקודת המבט של סגור.³

המאמר מתחיל מתיאור המתח שבין "חזקת החפות", אשר מערכת המשפט הפלילי מרבה להצהיר עליה, לבין המנגנונים המובלים ליצירת "חזקת אשם" – הן בשלב המשפט והן בשלבים המוקדמים יותר של החקירה וההחלטה אם להגיש כתב אישום. בשני הפרקים שלאחר מכן נתאר מקצת מהעובדות הרלוונטיות מהתיק של ואדים. מדובר בפרשה סבוכה אשר מעלה שאלות משפטיות מורכבות. לא נוכל לרדת לפרטי האירועים ולתאר באופן מדוקדק את חומרי החקירה, אך ננסה להתייחס לעיקר הדברים ולהסביר מדוע להערכתנו תוצרי החקירה הזאת אינם יכולים להיחשב כראיות אמיונות המספיקות כדי לסתור את טענת החפות של ואדים. הפרק השני יתמקד בשלב החקירה ובו נפרט מעט מהלחצים שהופעלו על ואדים במשך שלושה שבועות, במטרה ברורה להשיג את ההודאה המבוקשת. בפרק השלישי יובא תיאור של חלק מההתרחשויות בשלב המשפט. בחלק הרביעי והאחרון של המאמר ננסה להתרחק מהחוויה האישית ולהציע הסבר לדינאמיקה המתרחשת בבית המשפט, לצד הצדקת החשש שהדינאמיקה הזאת אכן מלמדת על קיומה בפועל של חזקת אשם שעלולה להביא להרשעות שווא.

חזקת אשם / חזקת חפות

המונח "חזקת האשם" הוטבע בשנת 1964 במאמר שפרסם הרברט פאקר, אשר תיאר את הפרוצדורה הפלילית במשפט האמריקני, כמתקיימת במוקד מתח מתמיד שבין שני מודלים של מערכת אכיפת החוק: מודל "השליטה בפשיעה" (Crime Control), שעניינו בראש ובראשונה צמצום היקפי הפשיעה, ומודל "ההליך הנאות" (Due Process), שמעלה על נס את זכויותיו של הנאשם, ומבקש לקיים את ההליך הפלילי תוך שמירה על גבולות השימוש בכוח השלטוני.⁴ מודל השליטה בפשיעה שואף לייעל עד כמה שאפשר את המערכת הפלילית, במובן זה שמספר רב ככל האפשר של עבריינים ייתפסו, יורשעו וייענשו. בשם שאיפה זו ובמטרה להשיגה, נסמך המודל בכבודות על השלבים הטרומים משפטיים של ההליך הפלילי – שלבי החקירה במשטרה ושיקול הדעת שלפני ההעמדה לדין – משום שההתנהלות בשלבים הללו משוחררת מדרישות משפטיות פורמאליות ולכן זולה ומהירה יותר. לפי פאקר, מערכת פלילית שפועלת כך מקימה "חזקה של אשם" בשלב המשפט עצמו. חזקת אשם זו נוצרת על בסיס ההנחה שהליכי

³ ייתכן שבמדינה כשלנו שבה הקהילה המשפטית היא קטנה וצפופה, קשה יותר לעורכי דין פעילים לחשוף את תחושותיהם ולדון באופן פומבי בכשלים של מערכת המשפט.

⁴ Herbert Packer, *Two Models of the Criminal Process*, 113 U. PA. L. Rev. 1 (1964).

החקירה וההעמדה לדין משמשים כמסננים יעילים ואמינים, כך שכתבי אישום יוגשו רק כלפי חשודים אשר נאספו נגדם די ראיות אמינות להרשעה.

קשה להפריז במידת הפרובוקטיביות הטמונה במינוח "חזקת האשם". סביר מאוד להניח שכמעט כל אדם אשר יתבקש לציין עיקרון מרכזי אחד שמייצג בעיניו את המשפט הפלילי כולו, יציין את ההנחה ההפוכה, החזקה שכל אדם הוא חף מפשע עד אשר הוכחה אשמתו בבית המשפט מעבר לכל ספק סביר. חזקת החפות קשורה בתודעתנו קשר כה הדוק למושגים של משפט הוגן ושל מערכת משפטית נאורה, עד שהרעיון ששופטים מניחים את אשמתו של הנאשם המובא לפנייהם, נשמע לכאורה כחילול קודש ממש. ועם זאת, בינם לבין עצמם, במסדרונות בתי המשפט ובמשרדיהם, קובלים סנגורים על התחושה ששופטים מבטאים חוסר אמון בנאשם ובקו ההגנה עוד בטרם ראו או שמעו ולו ראייה אחת⁵ ועל התחושה המעיקה שבמקרים רבים (מדוי) פרשת ההגנה כולה, מתחילתה ועד סופה, אינה אלא תוספת קישוטית למשפט שאין בכוחה לשנות את תוצאתו כהוא זה⁶.

המודלים שמציג פאקר מציינים נקודות קצה תיאורטיות וההנחה היא שאופייה של מערכת פלילית מתגבש כתוצאה מחיפוש נקודת איזון בין הערכים המתנגשים שמייצגים שני המודלים⁷. הניתוח של פאקר רלוונטי גם למערכת המשפט בישראל, ועיון בפרוצדורה הפלילית הישראלית מלמד על היסודות האיתנים של מודל השליטה בפשיעה, ועל התפקיד המרכזי שמקבלת בה חזקת האשם.

⁵ סגור ותיק נהג לספר לכל מי שמוכן היה להקשיב שקיימים שני סוגים של הרכבים בבית המשפט המחוזי, הסוג הראשון הוא ההרכבים שמניחים את אשמתו של הנאשם כחזקה עובדתית הניתנת לסתירה אם הנאשם יציג ראיות המוכיחות את חפותו, ואילו הסוג השני הוא אותם הרכבים המניחים את אשמתו של הנאשם כחזקה חלוטה אשר נאשמים לעולם לא יוכלו לסתור אותה.

⁶ עו"ד אביגדור פלדמן וד"ר יואב ספיר נמנים על הסגורים הפעילים המעטים שהתייחסו לנושא בכתיבתם, אף שהם נבדלים זה מזה בסגנון כתיבתם. ראו: יואב ספיר "הרשעת חפים מפשע – דברים לזכרו של ד"ר דיויד וינר ז"ל" הפרקליט מח (2) 289 (התשס"ו); ולעומתו ראו: אביגדור פלדמן "עורכי דין חסרי מצפון" (25.11.2008) <http://www.notes.co.il/feldman/49897.asp>, וכן, אביגדור פלדמן "הדיווח" (4.8.2010) <http://www.notes.co.il/feldman/67650.asp>;

לביקורת מפורטת על התנהלות בית המשפט בתיק פלילי מסוים, ראו בועז סג'רו "אני מאשים גם את השופטים" **הסיניגור**, 159 5 (2010), וכן בועז סג'רו ומרדכי קרמניצר "המשפט החוזר – מציאות או חלום? על תבוסתו של הצדק בהתמודדות עם כלל סופיות הדיון" **עלי משפט א** 97 (1999). לנקודת מבט ביקורתית יחסית בתקשורת, ראו למשל: גלעד גרוסמן "מדוע אחוזו ההרשעות בישראל הוא הגבוה במערב?" **וואלה חדשות** (25.10.2009) <http://news.walla.co.il/?w=104/1592752>

⁷ בקרב משפטנים אמריקניים רווחת העמדה כי לקראת שנות ה-90 החלה הסטה של נקודת האיזון שבין שני המודלים, והמערכת מתקרבת מבחינת מבנה ומטרות למודל השליטה בפשיעה. להרחבה ראו: William S. Laufer, *The Rhetoric of Innocence*, 70 Wash. L. Rev. 329, 354-355 (1995)

נתון אחד שלא ניתן להתעלם ממנו כבר בפתחו של הדיון הוא שיעור ההרשעות הגבוה הנהוג בבתי המשפט בארץ. בשנת 2007 עמד אחוז ההרשעות בישראל על 98.5%.⁸ כלומר, בשנה זו בית המשפט החליט על זיכוי רק ב- 15 אישומים מתוך כל 1000 האישומים שבהם הוא הכריע. מדובר בסטטיסטיקה עקבית שלא השתנתה לאורך השנים אלא באחוזים בודדים: בשנים 2005-2006 לדוגמה, עמד שיעור ההרשעות על 99.9%, ובשנת 2000 השיעור היה 97.4%.⁹ ראוי לציין כי הסתמכות על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בעייתית ומעוררת מחלוקת. יש הטוענים כי הלמ"ס מציגה תמונה מוטת מאחר שהנתונים אינם לוקחים בחשבון הליכים המופסקים לפני הכרעה. הניסיון המקצועי אכן מלמד כי בתיקים שבהם מתברר במהלך ניהול המשפט כי קיימות בעיות ראייתיות או משפטיות, בוחרת התביעה לחזור בה מהאישומים ללא הכרעה שיפוטית וללא זיכוי פורמאלי.¹⁰ אלא שגם הנוהג הזה משקף את עקרון היעילות שעומד ביסוד מודל השליטה בפשיעה, ויוצר מציאות שבה שיקול הדעת של התביעה (להגיש כתב אישום ולהמשיך בהליכים עד הכרעה שיפוטית) קובע במידה רבה מאוד את סיכויי ההרשעה.¹¹ סיכויים אלה עצמם, די בהם כדי לשפוף את רוחו של הסנגור הלוחמני ביותר. אין תמה שעו"ד יואב ספיר, סגן הסנגורית הציבורית הארצית, כינה את עבודת הסנגור כ"קרוב ארוך במעלה גבעה"¹².

יהיה אשר יהיה ההסבר המלא לשיעור הזעום של זיכויים, אין זו אלא אינדיקציה אחת מני רבות לשביתה שקנתה לה חזקת האשם במשפטנו. דוגמה נוספת ניתן למצוא

⁸ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנתון סטטיסטי לישראל 60 לוח 11.4 (2009).
⁹ בראיון שנתן לעיתון הארץ בסמוך לפרישתו לאחר 27 שנות כהונה, אמר שלי טימן שופט בית המשפט המחוזי בתל-אביב: "יש שופטים שלא מכירים את המילה זיכוי. ברגע שהם רואים כתב אישום הם יכולים כבר לכתוב את גזר הדין". כשהתבקש להסביר את שיעור ההרשעות הגבוה בישראל, ענה טימן: "אף על פי שלא כל שופט שבא מהפרקליטות הוא פרו תביעה, אי אפשר להיפטר מזה. מי שגדל רוב חייו בתביעה קשה לו להיות סנגוריאלי. אבל מעבר לזה, זאת השקפה." (תומר זרחין "דעת יחיד" הארץ 5, 14.3.2008).

¹⁰ לא מצאנו נתונים רשמיים על היקף התופעה של חזרה מכתב אישום בעקבות בעיות ראייתיות, אך ההערכה המקצועית בסנגוריה הציבורית היא שמדובר בהיקפים משמעותיים אשר בבתי משפט השלום יכולים להגיע עד כדי 20% מהאישומים.

¹¹ זו אחת הסיבות שבגינה התפתח באופן נרחב כל כך השימוש בהסדרי טיעון בארץ ובארצות הברית. הפרקטיקה הזאת חושפת את העובדה שלצד ניהול ההליך בבית המשפט מושקע מאמץ רב מאוד בניסיון לשכנע את התביעה לחזור בה מכתב האישום או לשנות את סעיפי האישום. כמו אחוז ההרשעות הגבוה גם הסדרי הטיעון הם מנגנון שמתפתח בתוך מודל השליטה בפשיעה ומאשרר אותו, מאחר שהוא מסיט את מרכז הכובד של ההליך הפלילי מההליכים הפורמאליים בבית המשפט להליכים בלתי פורמאליים המתקיימים בין הסנגוריה לתביעה.

¹² יואב ספיר "הרשעות חפים מפשע – דברים לזכרו של ד"ר דיויד וינר ז"ל" הפרקליט מח (2) 289 (2006).

בוויכוח המתמשך לגבי נורמות המעצר הנהוגות בארץ. גם נורמות אלה מעוצבות בהשפעת המתח שבין אינטרס השליטה בפשיעה לבין אינטרס ההליך ההוגן וחיזוק זכויות החשוד, ומעידות על הטייתה של נקודת האיזון לטובת האינטרס הראשון¹³, ומתן בכורה לתרומתו של המעצר ליעילות החקירה המשטרית¹⁴.

גילויים נוספים של השפעת המודל של ריסון הפשיעה על הפרוצדורה הפלילית נחשפים לעיניו של מי שצופה בפועל במשפט פלילי. עבור הסטודנטיות שמשתתפות בכתיבת המאמר הייתה העבודה על תיק זה הזדמנות ראשונה לחוש באווירה שבה מתקיימים הדיונים בבית המשפט. לא אחת שוחחנו על ההבדל הניכר שבין היחס של השופטים לעדי התביעה, לעומת יחסם לנאשם ולעורכי דינו: עדי תביעה – בפרט כשדובר בנאשם משטרה – נהנו מיחס אוהד וסלחני ובית המשפט גילה נכונות לפרש חסרים בעדותם באופן שאינו מטיל בה דופי, ופעמים רבות אף נחלץ לסייע לעדים ולהציע עבורם פרשנות מיטיבה. טענות הסנגוריה בדבר מחדלים והטעיות בדרך ניהול החקירה נתקלו ביחס של חשדנות דווקנית תוך המעטה בחשיבותן של האינדיקציות המלמדות על הניסיון להסתיר מחדלים אלה¹⁵. מדובר למעשה בצדו השני של המטבע שצדו האחד הוא הנחת המקצועיות וההגיונות של גורמי החקירה: ההסתמכות על מקצועיותה של המשטרה היא שמאפשרת לשופטים לרדד את חשיבותו של הבריור העובדתי הביקורתי שמוטל עליהם בתוך הליך המשפט האדברסרי. הישיבה באולם המשפט חשפה לפנינו מה גדולים הם הלחצים של השופטים להאיץ בסגור לקצר את

¹³ ראו מאמרה של חגית לרנאו, "מתכון לחקיקה לא יעילה: המקרה של חוק המעצרים" מחקרי משפט כד 123 (2008), העוסק באופן שבו המתח שבין אינטרס השליטה בפשיעה לאינטרס ההליך התקין מעצב את המציאות של מעצרים לצורך חקירה בישראל. וכן ראו מאמרו של יאיר תירוש "הזכות לייצוג משפטי בחקירה – כללי הצייד במבחן המשפט" משפט וצבא 91, 14 (התש"ס), העוסק בזכות לייצוג במהלך חקירה תוך התייחסות לצורך לאזן בין שני האינטרסים המוזכרים.

¹⁴ לביקורת נוספת על נורמות המעצר הנהוגות בארץ ועל הקלות היתרה שבה מבוצעים ומוארכים מעצרים, ראו למשל: רינת קיטאי "שאלת חוקיותו של מעצר לצורך חקירה" עלי משפט ו 47 (2007); מיכל אהרוני "ללא עילה: יישום חוק המעצרים החדש בידי המשטרה ובתי המשפט" (דו"ח של האגודה לזכויות האזרח בישראל, ספטמבר 2000); יורם סגי-זקס, "מעצרים ללא מעצורים" עורך הדין 56-57, 57 (2006); בועז סנג'רו "חשבון הנפש הנחוץ למשטרה ולפרקליטות" עורך הדין 56-58, 49 (2004), דרור ארד-איילון "חקירה עד אין קץ" הסניגור 5, 79 (2003).

¹⁵ תיאור של היחס השונה של בית המשפט לעדי תביעה ולטענות ההגנה מצאנו במאמרו של בועז סנג'רו, אשר נכתב בתגובה להחלטת ביניים בתביעת פיצויים והוצאות הגנה שהגיש אדם אשר הוחזק במעצר במשך 88 ימים, בטרם הסתבר שבחשדות ובעדויות נגדו לא היה ממש. על אף שמדובר בהחלטה של בית משפט אזרחי, מספק המאמר תיאור מאלף של יחסו החשדני והמזלזל של בית המשפט כלפי חשוד/נאשם, לעומת יחסו הבוטח והסלחני כלפי רשויות החקירה. ראו סנג'רו, ה"ש 6 לעיל. ראו גם ההחלטה המלאה, תפ"ח (ת"א) 5155/99 שובר נ' מדינת ישראל, דינים מחוזי 2005 (66) 1141 (2005).

חקירתו הנגדית. גם נוהג זה מעיד על עיצוב הפרוצדורה הפלילית למידותיו של מודל השליטה בפשיעה. בירור העובדות בהליך אדברסרי הוא עניין ארוך ומייגע ואילו זמנו של בית המשפט קצוב ויקר¹⁶. בתוך האווירה שתוארה לעיל, הופך הזמן למשאב יקר שיש להיאבק עליו או לסחור בו¹⁷.

כפי שכבר רמזנו, השאיפה לייעל ולצמצם את התנהלות המשפט יוצרת מערכת אשר מסתמכת באופן נרחב מאוד על הסדרי טיעון ונותנת להם עדיפות ברורה על פני ניהול הליך הוכחות אדברסרי¹⁸. הדיון באשר לפרקטיקה של הסדרי טיעון חורג מגבולות מאמר זה וזכה לכתובה רבה יחסית, אך השימוש הגובר בכלי זה מהווה אינדיקציה נוספת להתבססותו של מודל מיגור הפשיעה בישראל¹⁹.

¹⁶ על החשיבות הציבורית המיוחסת לייעול ולקיצור הליכים השיפוטיים ניתן ללמוד מהעיסוק התקשורתי הער בנושא. ראו למשל אלה לוי וינריב "ביניש: מערכת המשפט בישראל עמוסה בקנה מידה עולמי" **גלובס** 28.4.2010, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000555734&fid=829>; יובל יועז "תכנית נאמן לקיצור הליכים משפטיים: יקדם שופטים הכותבים פסקי דין קצרים" **גלובס** 14.2.2010. [http://www.globes.co.il/news/article.aspx? did=1000530758&fid=2](http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000530758&fid=2); תומר זרחין "המדינה יוזמת צמצום זכויות נאשמים כדי להקל על העומס בביהמ"ש העליון" **הארץ** Online 15.3.2010; תומר זרחין "סנגורית ציבורית: לא לחסל תיקים על גב נאשמים" **הארץ** online 9.7.2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1178800.html>; נועם שרביט "שופטי המחוזי: בגלל הסחבת בהעמדה לדין – איננו יכולים להחמיר בענישה" **גלובס** 11.3.2009; עמית בו ארויה "איך דילמת האסיר תבלום את העומס בבתי המשפט" **TheMarker** 7.1.2009 [http://www.themarker.com/tmc/article.jhtml? ElementId=skira20090107_1053290](http://www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20090107_1053290); ניר גונטז' "התיקים נערמים האולמות ריקים: מה גורם לסחבת המתמשכת שמובילה לשחרור פושעים מסוכנים, מהנעשה בבית המשפט המחוזי בתל אביב" **ידיעות אחרונות** 4, 7.8.2008; יורם ירקוני "רוצה להתחיל לחיות: מחכים לצדק – כתבה רביעית על המאבק בסחבת שבבית המשפט והסובלים מכך" **ידיעות אחרונות** 11, 22.10.2007; אשר גרוניס "גודש בבתי המשפט: בעיה ודרך פתרון" **שערים למשפט** 1, 47 (2005).

¹⁷ אחד הטעונונים החוזרים על עצמם לקראת קביעת עונשו של נאשם שהורשע הוא העובדה שהנאשם ניהל את משפטו כך ש"חסך מזמנו של בית המשפט". ככל שהטיעון הזה הופך להצדקה משמעותית שלא להחמיר בדינו של נאשם הוא תומך ביצירת פרקטיקה של הסדרי טיעון.

¹⁸ I David Levinson, *Encyclopedia of Crime and Punishment* 377(2002); Erik G. Luna, *The Models of Criminal Procedure*, 2 Buff. Crim. L. R. 389, 499 (1999) ("The crime control model considers a guilty plea to be the desirable outcome in every case. It is the most efficient method to dispose of the largest number of cases while consuming the least amount of resources")

¹⁹ אין בישראל נתונים שיטתיים הבודקים את שיעור ההרשעות במסגרת הסדרי טיעון, אולם ההערכה היא כי שיעור התיקים המסתיימים בהסדר טיעון עומד על כ-60% מהתיקים המטופלים על ידי הפרקליטות וכ-90% מהתיקים המטופלים על ידי תובעים משטרתיים. ראו אורן גול "הסדרי טיעון ובעיית החף" **משפטים** 1(135) 1 (2005) והפנייתו בה"ש 4. וראו גם ספרו של עמי קובו **נאשמים**

גם האווירה הציבורית בישראל הרוויה רטוריקה של מלחמה בפשע, תורמת לחיזוק היסודות של מודל מיגור הפשיעה. התקשורת מרבה לקבול על אוזלת היד של המשטרה ועל היחס הסלחני של בתי המשפט. התחושה העולה מהשיח התקשורתי כולו היא שמערכת המשפט מצויה במלחמה נחושה נגד היסודות העברייניים בחברה, ובמלחמה כמו במלחמה – עליה להשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותה²⁰. השוטרים, התובעים והשופטים מתגייסים יחדיו לטובת המאבק, וכל הרשעה נתפסת כמהלומה מבורכת שהנחיתה מערכת המשפט על היסודות העברייניים, במלחמת ההתשה התמידית שניטשת ביניהם. מלחמתו של הסנגור נגד אי צדק, שרירות, רמיסת זכויות ופעילות בלתי חוקית של רשויות השלטון, נותרת זנוחה. בעיני התקשורת והחברה הישראלית, סנגורים כמעט לעולם אינם נתפסים כמגני זכויות אדם. הישראלי הממוצע יתקשה להבין מדוע יבחר אדם בהגנה על נאשמים כמשלח יד²¹.

כאמור, אחד הערכים הבסיסיים העומדים ביסוד מערכת המשפט הפלילי הוא החשש מפני הרשעת חפים מפשע, אשר משתקף גם בדבריו המפורסמים של הרמב"ם: "יותר

בלתי עקביים בבית המשפט: מודים באשמה וטוענים לחפותם" 51 (2010).

²⁰ להמחשה, ראו למשל: רפי גינת "תנו שוטרים במקום טנקים: במחיר של טנק אחד אפשר להציף את הרחובות בשוטרים ולהילחם באלימות כמו שרודי ג'וליאני הצליח בניו יורק" **ידיעות אחרונות** 31.5.2005, 2; דניאל בטיני "מהפכה במלחמה בעולם הפשע – תוכנית מחשב תצפה לעתיד את מי שמועד למעשי פשע ורצח לפי נתונים אישיים וניתוח סטטיסטי" **ידיעות אחרונות** 6, 13.12.2006; יהונתן ליס "תוכנית המשטרה למאבק בפשיעה: הרחבת סמכויות השוטרים והקמת צוותים מיוחדים נגד אלימות רחוב" **הארץ** 1, 21.6.2005; מרדכי גילת "איך לעצור את הדם: פרויקט אכיפה נוקשה נגד עבריינים צעירים וסוף לסלחנות השופטים" **ידיעות אחרונות – המוסף לשבת** 14, 4.6.2005; אבי כהן "תחנה סופית" **ישראל היום – ישראל שישבת** 12, 5.3.2010; לנקודת מבט ביקורתית יותר ראו אילני עפרי "לא תרופת פלא, יחסי ציבור" **הארץ** 17.4.2009; יואב ספיר "החלונות השבורים של ג'וליאני" **הארץ Online** 19.4.2009.

יש הסבורים שאווירה ציבורית מסוג זה מקורה במיעוט הידע המצוי בידי הציבור הרחב על אודות תפקודה של המערכת הפלילית, אשר גורם לפער בין אופייה האמיתי של המערכת לבין האופן שבו היא נתפסת בעיני הציבור. ראו התייחסות ביקורתית של הסנגוריה הציבורית תחת כותרת "החמרה בענישה ועלייה בשיעור הכליאה – ללא בסיס אמפירי ובהתעלם מנתונים המצביעים על ירידה בפשיעה" כחלק מדו"ח **הסנגוריה הציבורית לשנת 2006** (ניתן לאיתור באתר הסנגוריה הציבורית Stephanos <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/SanegoriaZiborit/DohotRishmi/dohot>). וכן ראו (Bibas, *Transparency and Participation in Criminal Procedure*, 81 N.Y.U. L. Rev. 911 (2006))
²¹ ראו מאמרו של יוסי שריד "עורך הדין כסרבן מצפון" **עורך הדין** 1, 8 (2008) ותשובתו של אביגדור פלדמן, שם בעמ' 11; כמו כן, ראו גם מאמרו של יואב ספיר "הגנה ראויה על אנשים לא נחמדים: הערות על מגילת הזכויות הרזה שבהצעת החוקה" **משפט וממשל** י 571 (2008), הן בחשיבות של עיגון חוקתי של זכויות חשודים ונאשמים, בין היתר בשל הלחצים החברתיים לכרסם באותן הזכויות.

טוב ויותר רצוי לפטור אלף חוטאים, מלהרוג נקי אחד ביום מן הימים²². שקילתם של אלף חוטאים למול זכאי אחד מהווה אולי הגזמה ספרותית מסוימת, אבל התפיסה הבסיסית נועדה להיות דומה. אלא שתפיסה זו – אפילו נחליף את אלף החוטאים במאה או בחמישים – אינה יכולה להתקיים במערכת שמעלה על נס את אינטרס השליטה בפשיעה ואת הערך ההרתעתי הגלום בריבוי הרשעות. ככל שהאווירה הציבורית כלפי נזקי העבריינות והפשיעה חריפה ומתלהמת יותר, כך נוטה מערכת המשפט הפלילי לאמץ ביתר שאת את האינטרס של מיגור הפשיעה ולאפשר לו לעצב את פעילותה. באווירה זו מתפתחת התפיסה שהרווח החברתי הגלום במניעה מוחלטת של הרשעות שווה נופל מהנזק שמדיניות כזאת תייצר במונחים של זיכוי אשמים²³. ברוח זו, היה מי שכינה את קורבנותיהן של הרשעות השווא "נפגעים מאש כוחותינו במלחמה כנגד הפשיעה"²⁴.

לא ניתן להעריך את מלוא המשמעות של חזקת האשם ותרומתה לתופעת הרשעות השווא, מבלי להבין שהשפעתה אינה מתמצית בשלב המשפט אלא משתרעת לאורך ההליך הפלילי כולו שתחילתו בחקירה המשטריתת וסופו בהרשעה. המונח "חזקת האשם" שטבע פאקר התייחס ל"הנחת העבודה" של בתי המשפט בבואם לדון בתיק פלילי, שלפיה קיימת הסתברות גבוהה שהנאשם אכן ביצע את העבירה המיוחסת לו. כפי שכבר ציינו, הנחה זו מקורה באמונה שהליכי החקירה וההעמדה לדין משמשים מסננת אפקטיבית, והיא משתלבת בתפיסה רחבה יותר שמאפיינת את מודל השליטה בפשיעה שלפיה יש לתת אמון רב בגורמי אכיפת החוק ולאפשר להם שיקול דעת רחב ויד חופשית בפעילותם²⁵. אך הבעייתיות האמיתית בנוטייתם של בתי המשפט לתת אמון

22 הרמב"ם, ספר המצוות, חלק לא תעשה, מצווה ר"צ (מוסד הרב קוק, התש"ן).

23 אין זאת שהמודל מעודד או מתיר הרשעות שווא: העמדתם לדין והרשעתם של חפים מפשע מהוות בזבוז משאבים שאינו תורם לחברה דבר, וכמו כן אף מערערות את אמון הציבור במערכת המשפט – עובדה אשר ממילא פוגעת בכוח ההרתעה שלה; לפיכך, גם מערכת פלילית בעלת מאפייני חזקים ביותר של שליטה בפשיעה תשאף להימנע מהרשעות שווא – אלא שהיא תרכז את מאמציה בהבטחת יעילותם של הליכי החקירה ובהימנעות מהעמדתם לדין של חפים מפשע מלכתחילה, ולא בהימנעות מהרשעתם, שהיא יקרה במונחי זמן וכסף.

להרחבה ראו: Farkhanda Zia Mansoor, *Reassessing Packer in the Light of International Human Rights Norms*, 4 Conn. Pub. Int. L.J. 288 (2004).

24 Daniel Givelber, *Meaningless Acquittals, Meaningful Convictions: Do We Reliably Acquit The Innocent?* 49 Rutgers L. Rev. 1317, 1334 (1997).

25 ממכלול הכתיבה ראו מאמר של Morgan Cloud המונה חמש סיבות לסובלנות שנוטים בתי משפט לגלות כלפי עדויות שקר של שוטרים, לרבות הנחת אשמתו של הנאשם והנטייה הכללית לתת אמון באנשי משטרה, ומאמרים נוספים: Morgan Cloud, *the dirty Little Secret*, 43 Emory L.J. 1311, (1994); Luna; A.A. Zuckerman, *A Strategy for Reducing the Incidence of Miscarriage of Justice* 44 N. Ir. Legal Q. 3 (1993).

רב במקצועיות ובניטרליות של סוכני אכיפת החוק מתגלה בכתיבה מאוחרת לפאקר, שהצביעה על קיומה של חזקת אשם גם בשלבים המוקדמים של ההליך הפלילי, טרם הגשת כתב האישום.²⁶ מחקרים אלה הצביעו על העובדה שהחקירה המשטרית אינה בהכרח בדיקה אובייקטיבית וניטרלית של כלל העובדות הרלוונטיות, בניסיון לשחזר תמונה מדויקת ככל האפשר של ההתרחשויות, וכי פעמים רבות נשבים החוקרים בקונספציה על אשמת חשוד, והחקירה כולה מתמקדת בניסיון לאתר ולגבש ראיות שיאפשרו להוכיח את אשמתו בבית המשפט.

תופעה זו שזכתה לכינוי "Tunnel Vision", מהווה למעשה ביטוי לנטייה פסיכולוגית טבעית המשפיעה על תהליכי קבלת החלטות. מקורה במספר הטיות קוגניטיביות נפוצות, שהמרכזית שבהן היא "הטיית אישור" (Confirmation Bias)²⁷ – נטייתו של אדם הבודק השערת מחקר לחתור באופן פעיל אך בלתי מודע לאישושה, כך שהוא מייחס יתר משקל לראיות שתומכות בה ומתעלם לחלוטין או מייחס משקל פחות לראיות שסותרות אותה.²⁸ כש"השערת העבודה" הזו היא חשד שהתעורר בלבו של

²⁶ ראו למשל:

A.A. Zuckerman, *The Protection of the Accused From The miscarriage of Justice* 31 *Isr. L. Rev.* 590 (1999) (The Protection of The Accused **צוקרמן** (להלן: **צוקרמן**); Keith A. Findley & Michael S. Scott, *The Multiple Dimensions of Tunnel Vision in Criminal Cases*, 2006 *Wis. L. Rev.* 291 (להלן: **פינדלי**); C. Ronald Huff, Arye Rattner, Edwards Sagarin, *Guilty Until Proved Innocent: Wrongful Conviction and Public Policy*, 32 *Crime & Delinquency* 518 (1986); Dianne L. Martin, *Lessons About Justice from the "Laboratory" of Wrongful Convictions: Tunnel Vision, the Construction of Guilt and Informer Evidence*, 70 *UMKC L. REV.* 847 (2002); Donald J. Sorochoan, Saul M. Kassin, Christine C. Goldstein, & Kenneth Savitsky, *Behavioral Confirmation in the Interrogation Room: On the Dangers of Presuming Guilt*, 27 *Law and Human Behavior* 187 (2003); Donald J. Sorochoan, *Wrongful Convictions: Preventing Miscarriages of Justice Some Case Studies*, 41 *Tex. Tech L. Rev.* 93.

²⁷ לדיון באופן שבו הטיות השיפוט השונות משפיעות על התנהלות החקירה, ראו פינדלי, ה"ש 26 לעיל, בעמ' 323, וכן Barbara O'Brien, *Prime Suspect: An examination of Factors that Aggravate and Counteract Confirmation Bias In Criminal Investigations*, 15 *Psych. Pub. Pol.* and L. 315 (2009).

ראו גם איתן אלעד "הטיות שיפוט והחקירה הפלילית" **משטרה וחברה** 5, 133 (2001), אשר מסכם את ממצאיו של מחקר אמפירי שמצא כי חוקרי משטרה חשופים להטיות שיפוט שגורמות להם לבצע הערכת יתר של יכולתם לאבחן שקרים, ודן בהשלכותיהן האפשריות של ההטיות הללו על החקירה המשטרית.

²⁸ ההטיות הקוגניטיביות הללו נחשבות לתופעות מוכרות במישור הפסיכולוגי, והן שימשו נושא למחקרים רבים. ראו למשל: Charles G. Lord et al., *Biased Assimilation and Attitude Polarization: The Effects of Prior theories on Subsequently Considered Evidence*, 37 *J. Personality & Soc. Psychol.* 2098 (1979); Thomas Gilovich, *How We Know What Isn't So: The*

חוקר נגד אדם מסוים, התוצאה היא חקירה משטרית שאינה חותרת לבדוק את נכונות החשד, אלא לאשש אותו: איסוף ורישום הראיות ייעשה באופן שעולה בקנה אחד עם הנחת העבודה של החוקר, קווי חקירה אחרים יינחו, ואינדיקציות לחפותו של החשוד לא ייבדקו כלל²⁹.

את ההטיות הקוגניטיביות הללו – שכאמור מאפיינות כל הליך הסקת מסקנות – מחריפים מספר גורמים הייחודיים לתחום הפילי. המרכזי שבהם הוא הלחץ שמופעל על המשטרה לפענח תיקים במהירות, כדי לייצר תחושה של ביטחון ציבורי³⁰. יתרה מכך, שוטרים רבים מאמצים את התפיסה שלמשטרה יש תפקיד מרכזי כ"קו ההגנה האחרון" של החברה מפני כוחות הרשע שמייצגת הפשיעה, ולפיכך עלולים להצדיק מבחינה מוסרית הוספה של "חיזוק ראיתי" בתיקים של נאשמים שבאשמתם הם משוכנעים³¹. להערכתנו, ניתן למצוא הסבר נוסף בנטייה שמגלה כל אחת משלוש

Fallibility of Human Reason in Everyday Life (1991)

בהקשר זה ניתן להזכיר גם את מאמרו הקלאסי של הפילוסוף קרל פופר, אשר טען שהעיקרון המנחה את התפתחות המדע צריך להיות המאמץ החוזר אך הבלתי אינטואיטיבי לנסות להפריך השערות מדעיות. ראו רות בייט-מרום שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו כרך א, 85-92 (מהדורה שנייה, 2001). המאמר הוא קטע מן הפרק "מדע: השערות והפרכות" בתרגומו של יורם נבון, שפורסם במקור בספרו של קארל פופר: *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, first published in 1963, London: Routledge and Kegan Paul 1978 pp. 33-39

29 המחשה מטרידה לאופן שבו תזות התחלתיות שגויות של שוטרים עשויות להטות את ניהול החקירה כולה ניתן למצוא בסיפורו של יוסף זוהר, שהואשם ברצח אביו וזוכה משהסתבר שהראיה המרכזית נגדו – עדותו של השותף לכאורה ברצח – נאספה בעקבות חקירה מגמתית ורווית הטיות. המגמתיות הקשה שבה הייתה נגועה החקירה כולה תוארה בפסק הדין המזכה: "השינויים בגרסאותיו של טוקילה [השותף לכאורה לרצח – הערת המחברות] ונטייתו לאמץ כל גרסה שתוצע לו על ידי החוקרים, לא נעלמה מעיני חוקריו. חרף זאת, הם לא עצרו לרגע לחשוב שמא מדובר בעד שמפיליל את עצמו ואת הנאשם מתוך מניעים ברורים של רצונו להקלה בדינו. רצונם של החוקרים לפענח את תעלומת מותו של משה ז"ל, והיותם שבויים בקונספציה חקירתית שביקשו להוכיחה באמצעות טוקילה פגעו בשיקול דעתם עד כדי כך שהם חיפשו לטוקילה הסברים דחוקים, שלא לאמר, קלושים לסתירות המהותיות הקיימות בהודעותיו המרובות." (תפ"ח (ת"א) 1051/03 מדינת ישראל נ' זוהר, 113 (נבו, 15.11.2007).

30 פינדלי, ה"ש 26 לעיל, בעמ' 307-322.

31 C. Ronald Huff, Arye Rattner, Edwards Sagarin, *Guilty Until Proved Innocent: Wrongful Public Policy*, 32(4) *Crime & Delinquency*, Vol 518, 528 (1986).

מחברי המאמר מציינים כי חוקרי משטרה רבים מאמצים בהדרגה חלק מתכונות ה-Moral entrepreneur ולהיטותם באה לידי ביטוי בנטייה – שלעתים קרובות היא נטולת כל כוונת זדון ולפעמים כלל אינה מודעת – לחקור עדים באופן שמנחה את עדותם, להתעלם מראיות שסותרות את ההיפותזה הראשונה שלהם, ולהגדיל את משקלן של הראיות שתומכות בה. לקריאה נוספת על

החוליות המרכזיות בהליך הפלילי – רשויות החקירה, התביעה ובתי המשפט – להקטין את משקלם של הליכי הבקרה הפנימיים, מתוך הסתמכות על הליכי הבקרה והסינון הנעשים לכאורה במערכות המשלימות. מכאן קצרה הדרך למערכת פלילית שבה מנגנוני הבלמים והאיוונים שנועדו למנוע הרשעה של חפים מפשע, הולכים ונחלשים³².

החששות מפני מגמתיות והטיות כבר בשלב החקירה אינם מנותקים מהמציאות בישראל ואינם זרים למערכת אכיפת החוק שלה. מספר פרשות זכו לחשיפה תקשורתית

תרומתה של התרבות המשטרית של מחויבות להרשעה להטיות שיפוט ומגמתיות בחקירה, ראו פינדלי, ה"ש 26 לעיל, בעמ' 323-327, וכן:

Thomas J. Martinelli, *Unconstitutional Policing: The Ethical Challenges in Dealing with Noble Cause Corruption*, *The Police Chief*, vol. 73 (no.10) (2006); Skolnick, Jerome H., *Deception by Police*, 1 *Crim. Just. Ethics* 40 (1982); Stanley Z. Fisher, *Just the Facts, Ma'am: Lying and the Omission of Exculpatory Evidence in Police Reports*, 28 *New Eng. L. Rev.* 1.

ביטוייה הקיצוניים ביותר של חקירה משטרית מגמתית הם בידוי ראיות אקטיבי ועדויות שקר של שוטרים – תופעה שממדיה בקרב שוטרים אמריקנים כה משמעותיים, עד אשר זכתה לכינוי משלה: "Testilying", שנטבע בידי המשפטן אלן דרשוויץ.

Testimony on Testilying, Alan Dershowitz, House of Representatives Judiciary Committee, (1998) (http://www.constitution.org/lrev/dershowitz_test_981201.htm); Alan Dershowitz, "Controlling the Cops, Accomplices to Perjury", *The New York Time*, 1994, (<http://www.nytimes.com/1994/05/02/opinion/controlling-the-cops-accomplices-to-perjury.html>).

את ההסבר להיקפו הנרחב של הנוהג לבצע testilying, וכן לצורות אחרות של התנהלות משטרית נפסדת, נועצים משפטנים רבים בכמה סיבות: המחויבות המוסרית שחשים שוטרים להבטיח את הרשתם של חשודים שבאשמתם הם משוכנעים; הלחץ הציבורי להשגת תוצאות שמפתה שוטרים "לחתוך פינות"; חוסר האמון הבסיסי שחשים שוטרים רבים כלפי יכולתה של מערכת המשפט להוציא את הצדק לאור; וחששם של שוטרים שמא פושע ישתחרר על בסיס "טכני". ראו למשל:

Christopher Slobogin, *Testilying: Police perjury And What To Do About It*, 67 *U. Colo. L. Rev.* 1036 (1996), pp 1044; Barbara E. Armacost, *Organizational Culture and Police Misconduct*, 72 *Geo. Wash. L. Rev.* 453 (2004)

(מחברת המאמר טוענת שרוב סוגי ההתנהלות המשטרית הפסולה הם תוצר של תרבות משטרית פנים-ארגונית, ולא של החלטות והשקפות אינדיבידואליות);

Alicia M. Hilton, *Alternatives to The Exclusionary Rule After Hudson v. Michigan Pereneting and Remediying Police Misconduct*, 53 *Vill. L. Rev.* 47, pp 72 (2008).

ראו Zuckerman, Protection of the Accused ה"ש 26 לעיל, בעמ' 4:

"Furthermore, it is assumed that the legal process – whether in its prosecutorial review or trial process – examines the case presented by the police with an entirely unbiased, detached and open mind. This is neither true nor possible. Except perhaps at periods of exceptional mistrust of the police (...) it is inevitable that the results and conclusions of police investigation should command respect, whether qualified or otherwise."

32

רחבה ודי להזכיר את עמוס ברנס³³, הודאת השווא בעניין רצח החייל אולג שייחט³⁴, והרישום המגמתי בעליל של הודאתו לכאורה של רודריגו גבריאל³⁵. דוגמאות אלה ונוספות מלמדות על מקרים שבהם התנהלות דורסנית ומגמתית של חוקרי המשטרה הובילה להודאות שווא ואף להרשעות שווא³⁶.

למרות הפרסומים, ממשיכות המשטרה והפרקליטות ליהנות מאמון רב של בתי המשפט ומחזקה משפטית בדבר תקינות והגינות מעשיהם³⁷. במקרים הנדירים שבהם התנהלות משטרתית כושלת או זדונית נחשפת בבית המשפט, נראה שהיא נתפסת כמעידה חד פעמית, כיוצאת מגדר הרגיל אשר אינה מעידה על הכלל. בעניין זה כתבו המלומדים סנג'רו וקרמניצר כי: "קשה להשתחרר מהתחושה שבית המשפט מתייחס לגורמי אכיפת החוק האחרים כאל שותפים אמיתיים במלאכת עשיית הצדק, ומחיל על כולם את האתוס השיפוטי של מחויבות לאמת ולחוק (...). יותר מכול, מלמדת ההחלטה על יחס של היעדר מוחלט של חשדנות בריאה כלפי הרשות החוקרת והרשות

³³ ברנס הורשע ברצח בשנת 1976, ושנים לאחר מכן זכה לחנינה ואף למשפט חוזר ולזיכוי רשמי, לאחר שהסתבר שההודאה ששימשה בסיס להרשעתו ניתנה בתנאי לחץ כבדים, וכן שחוקריו שיקרו על דוכן העדים במשפט. לאחרונה זכה בתביעה לפיצויים בסכום של חמישה מיליון שקלים: ת"א 2001/04 ברנס נ' מרקוס דינים מחוזי 2010 (135) 254 (2010).

³⁴ ההודאה לכאורה יוחסה על ידי המשטרה לשלושה צעירים ערבים-ישראלים על אף שפרטיה אינם פרטים אובייקטיביים שהיו ידועים למשטרה ואשר התגלו בדיעבד כנטולי כל קשר לרצח, ראו: שרון אופר-אופיר "המשטרה מגלה חשוד חדש ברצח אולג שייחט" Ynet. 10.5.2004, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2913805,00.html>

³⁵ רודריגו גבריאל, עובד זר מהפיליפינים, הואשם בארבעה מעשי סדום, נחקר במשטרה באנגלית – שפה שאינו שולט בה – והועמד לדין על בסיס זיכרון דברים משטרתית שלא שיקף ולו במקורב את הנאמר בחדר החקירות, ראו: גיא פולג "תיעוד: כיצד תופרים תיק לחף מפשע" חדשות 22.1.2010 <http://www.mako.co.il/news-law/legal/Article-bc8c923ef375621004.htm&Ch=31750a2610f2> (6110&pId=2082585621).

³⁶ כך למשל סיפורו של מרק קוויניצוב, שהודה בפני חוקריו ברצח, הועמד לדין וזוכה לאחר שנקבע שאין ראיות כלשהן הקושרות אותו לרצח, והודאתו הייתה ככל הנראה תוצר של לחצי החקירה (ורד לוביץ' "אחרי יותר משנה במעצר זוכה הנאשם ברצח" Ynet 12.12.2005, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3183195,00.html>) וכן סיפורו של רגב שובר, שזכה בתביעת פיצויים חסרת תקדים נגד המשטרה, לאחר שהסתבר שחקירתו כללה לא רק בידוי ראיות אלא אף התעללות שמטרתה לגרום לו להודות (ת"א (ת"א) 1173/06 שובר נ' מדינת ישראל (נבו), 2.5.2010) וראו גם ה"ש 34 לעיל.

³⁷ להתייחסות לתופעת החקירות המגמתיות בישראל ראו: בועז סנג'רו "ההודאה כבסיס להרשעה – האמנם 'מלכת הראיות' או שמא קיסרית הרשעות השווא" עלי משפט ד 245 (התשס"ה); מרדכי קרמניצר "תפקידו של התובע בהליך הפלילי" פלילים ה 173 (1996); ומאמרו של בועז סנג'רו שנתכת בתגובה לפרשת רגב שובר: בועז סנג'רו "פשעי שוטרים, רשלנות תובעים, אופטימיות שופטים והרשעת חפים מפשע" הסניגור 4 158 (2010).

התובעת³⁸. ואכן, אחד הביטויים המובהקים לתפיסה זו של בית המשפט מצוי בדבריו של הנשיא בדימוס אהרן ברק בפרשת טובול, בה התייחס לדו"ח ועדת החקירה לעניין שיטות החקירה של השב"כ (התשמ"ח). הדו"ח חשף את העובדה כי במשך 16 שנה העידו חוקרי שב"כ עדויות שקר בבית המשפט, באשר לשיטות שנקטו לגביית הודאות מחשודים. על אף הדו"ח החמור קובע ברק כי "עלינו לבנות את דיני הראיות שלנו על בסיס ההנחה, שהחקירה מתנהלת כדין והשפיטה מפעילה שיקול דעתה כדין. הנחה זו אינה רק עניין תיאורטי. אני סבור, כי היא משקפת את המציאות, הממצאים שהועלו על ידי ועדת החקירה הצביעו, לדעתי, על מספר קטן של פירות רקובים בסל מלא פירות בריאים. כמובן, תמיד יש חריגים, וחוששני, כי תמיד יהיו חריגים. כנגד אלה יש להילחם כמו נגד כל תופעה עבריינית, אך אסור שתופעה חריגה זו תמנע מאתנו לעצב לעצמנו דיני ראיות מודרניים, המשקפים את המחקרים החדשים ביותר והתואמים את אופייה המקצועי ואת רמתה הגבוהה של השפיטה בישראל"³⁹.

התוצאה היא מעגל שוטה מסוכן מאין כמותו, שכן חזקת האשם של בתי המשפט נסמכת על ההנחה כי חקירת המשטרה היא אובייקטיבית ומבוססת על הליך מושכל של בירור כלל העובדות הרלוונטיות; בעוד שבמציאות קורה לא אחת שההליכים הטרומים משפטיים מושפעים מחזקת אשם ומלהיטות יתר למצוא ראיות מרשיעות, אשר יכולה להיות מעוגנת נורמטיבית באמונה שהפרקליטות ובתי המשפט ממילא יבדקו בשבע עיניים את מכלול הראיות.

קל יותר להבין את האפקט שנוצר אם מתייחסים להליך הפלילי כולו כאל שרשרת של צמתי החלטה, החל מההחלטה לחקור שמתקבלת בידי המשטרה, וכלה בערכאות הערעור. במאמר מקיף משנות ה-80 שעניינו הרשעות שווא, מציעים האף, רטנר

³⁸ ראו בועז סנג'רו ומרדכי קרמניצר "המשפט החוזר – מציאות או חלום? על תבוסתו של הצדק בהתמודדות עם כלל סופיות הדיון" **עלי משפט** א 97 (התש"ס). המאמר נכתב בתגובה להחלטת בית המשפט העליון לדחות את בקשת המשפט החוזר של משה עזריה שהורשע ברצח. שופט בית המשפט העליון (כתוארו אז) אהרן ברק, התייחס להשמדת בגדי המנוחה בידי המשטרה כאל "טעות מצערת", למרות שבמעשה זה סוכלה האפשרות לבצע בדיקת DNA שעשויה הייתה לשלול את מעורבותו של הנאשם ברצח. עוד הוסיף ברק כי "אף שהביעור של בגדי המבקש נעשה בניגוד לחוק, שוכנעתי כי הוא נעשה בתום-לב" וקבע כי "יש להצטער על כך שחומר זה אינו מצוי בידינו. אין בצער זה כדי לבסס עילה למשפט חוזר. יש לקוות כי ניתנו הנחיות מתאימות לשמירת תיקי בית-המשפט והמוצגים שבהם". (מ"ח 6148/95 עזריה נ' מדינת ישראל, פ"ד נא(1) 334, 359-358).

³⁹ במאמר אחר הצביעו בועז סנג'רו ואיתי ליפשיץ על "היעדר חשד בריא ברשות החוקרת" כעל אחד הגורמים המרכזיים למיעוט הזיכויים בבתי המשפט בישראל. ראו בועז סנג'רו ואיתי ליפשיץ "הרשעה – רק פה אחד" **עלי משפט** ח 337, 345-344 (התש"ע).

ד"ר 23/85 מדינת ישראל נ' טובול, פ"ד מב(4) 309, 357 (1988).

וסאגרין להתייחס למבנה מערכת המשפט כאל מנגנון שנועד לאפשר לאתר ולתקן משגים עובדתיים שבוצעו בשלבים מוקדמים יותר בהליך, וכך להקטין את הסיכון להרשעות שווא⁴⁰. אך שיטת הבקרה הזו, שהם מכנים "Ratification of Error", נגועה מטבע הדברים במגבלה פנימית: היא יעילה למדי כאשר הטעות מתגלה סמוך לאחר שאירעה, אולם ככל שהפרשה מצויה בשלב מתקדם יותר של ההליך הפלילי, כך פוחת הסיכוי שמשגה שבוצע בשלב מוקדם בשרשרת יתגלה ויתוקן. ואכן, את מרבית הרשעות השווא ניתן לאפיין ככישלון של מערכת המשפט לזהות את המשגה שאירעה אי שם בתחילת הדרך, לפני נקודת האל-חזור⁴¹.

בתוך המבנה הזה יש חשיבות רבה לבחינה ביקורתית של חומר הראיות על ידי רשויות התביעה, לפני ההחלטה אם להגיש כתב אישום⁴². יכולת התביעה לפקח על איכות החקירה עולה במובנים רבים על זו של בית המשפט, מפני שמצויים לפניו נתונים רבים נוספים שאינם חשופים לעיני השופט ואשר יכולים ללמד על איכותה של החקירה: דו"חות פנימיים, מידע מודיעיני חסוי, ואפילו שיחות בלתי אמצעיות עם החוקרים. הלכה למעשה, ספק אם הפוטנציאל הזה ממומש בכל התיקים: שיקולי כוח אדם, זמן והרגלי עבודה בעייתיים, עלולים להביא לכך שהתביעה אינה מתעמקת בחומר הראיות הגולמי, ומסתפקת בדו"חות הפעולה ובסיכום הממצאים שהוכנו בידי המשטרה⁴³. אחד

40 ראו: C. Ronald Huff, Arye Rattner, Edwards Sagarin, *Guilty Until Proved Innocent: Wrongful Conviction and Public Policy*, Crime & Delinquency, Vol 32. No. 4, October 1986

41 "פרויקט החפות" (The Innocence Project) שהתחיל דרכו בקליניקה המשפטית של אוניברסיטת קורדווי בארה"ב בשנת 1992, ומהווה כיום ארגון ללא מטרת רווח בעל סניפים במדינות שונות בעולם, שם לו למטרה לזהות ולשחרר נאשמים שהורשעו על אף היותם חפים מפשע, באמצעות בדיקות DNA שלא ניתן היה לבצע בעת משפטם. מנתוני הפרויקט עולה כי שלושת הגורמים המרכזיים להרשעות שווא הם (בסדר חשיבות יורד): זיהוי מוטעה של עדי ראייה; הסתמכות על ראיות פורנויות בלתי אמינות; והודאות שווא – כולם משגים של שלב החקירה שלא זוהו בשלבי ההעמדה לדין והמשפט. את הנתונים המלאים שנאספו במסגרת הפרויקט ניתן למצוא באתר <http://www.innocenceproject.org>

42 מרדכי קרמניצר "תפקידו של התובע בהליך הפלילי", ה"ש 37 לעיל, וכן: Louis Stein, *Prosecutorial Neutrality*, 2004 Wis. L. Rev. 837; Bennett L. Gershman *The Prosecutor's Duty to Truth*, 14 Geo. J. Legal Ethics 309, 342 ("To meet his constitutional and ethical obligations, a prosecutor should evaluate his proof according to the following precepts. First, a prosecutor should approach the preparation of a case with a healthy skepticism concerning the evidence collected. Second, a prosecutor should be willing to subject the hypothesis of guilt to rigorous testing. Third, a prosecutor should have the courage to decline prosecution if he entertains a reasonable doubt of the defendant's guilt")

43 לתיאור התהליך באופן כללי, ראו: Daniel Givelber, *Meaningless Acquittals, Meaningful Convictions: Do We Reliably Acquit The Innocent?* 49 Rutgers L. Rev. 1317, 1179 (1997)

ההסברים המרכזיים להתפתחותו של נוהל זה נעוץ בעובדה שחזקת האשם והנטייה ל-tunnel vision משפיעות גם על הפרקליטות, וגם תובעים נוטים להישבות בקונספציה המוטעית של אשמת החשוד ולפעול לאורה⁴⁴. הסבר אחר נשען על הרצון של תובעים ושל פרקליטים לשמור על יחסי עבודה תקינים עם אנשי המשטרה והחשש מפני יצירת ביקורת שתפגע במעמדם ובאפקטיביות של החקירות שהם מנהלים⁴⁵. כתוצאה מגורמים

לטענה שהתנהלות דומה מאפיינת את רשויות התביעה בארץ, ראו בועז סג'ר "פשעי שוטרים, רשלנות תובעים, אופטימיות שופטים והרשעת חפים מפשע", ה"ש 38 לעיל, בעמ' 5.

סג'ר מרבים לטעון נגד רמת המקצועיות והיסודיות של גופי התביעה בישראל, אך קשה למצוא לכך אסמכתאות אקדמיות או נתונים. אינדיקציה מסוימת לקיומה של התופעה ניתן למצוא בכמה פרשות שנחשפו בתקשורת בעת האחרונה. בסמוך לכתבת מאמר זה ביטל בית המשפט המחוזי אישומים בעבירות של הלבנת הון במסגרת הפרשה שכונתה בתקשורת "פרשת הדסק הרוסי". האישומים בוטלו לא רק לגופם של דברים, אלא גם על בסיס טענת "הגנה מן הצדק", שעיקרה בהתנהלות הנפסדת של רשויות התביעה. בין השאר, הביע השופט את חששו שכתב האישום הוגש מבלי שהתביעה עיינה בכל חומר החקירה באומרו: "הסבירות כי כתב האישום הוגש מבלי שהתביעה עיינה בחומר החקירה כולו בשלמותו ואלפי מסמכים עין תובעת לא שזפתם – אינה מבוטלת. מצב זה אין הדעת סובלתו." (ת"פ (ת"א) 40279/08 מדינת ישראל – פרקליטות מחוז ת"א – מיסוי וכלכלה נ' לדר, דינים מחוזי 2010 (135) 1183, פסקה 13 (2010)). בפסק דין זה גם נמתחה ביקורת חריפה על אחת התופעות הבעייתיות ביותר שבהן נגועה פעילותן של רשויות התביעה בארץ, ואשר יש בה כדי ללמד על הקושי שבהתייחסות אליהן כאל חסם בפני הרשעות שווא: הנוהג שלא למסור לידי ההגנה רשימה מסודרת של מלוא חומר החקירה: "המדינה לא העבירה חומר חקירה בכמויות בלתי נתפסות, אלפים רבים של מסמכים לעיון ההגנה, לאחר הגשת כתב האישום ובמשך חודשים רבים לאחריו. המדינה הצהירה הצהרות לא נכונות בבית המשפט המחוזי ובבית המשפט העליון..." (פסקה 39 לפסק הדין). ראו גם התגובה לפסק הדין של המשנה לפרקליט המדינה בכתבה של אלה לוי-וינריב "למברגר: לא שיקרנו; מסרנו תמונה חלקית מלחץ ובתום לב" גלובס 27.8.2010 <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000584480>. החלטה זו מצטרפת לדו"ח מבקר המדינה על אודות האזנות הסתר בפרשת חיים רמון, שממנו עולה שהפרקליטות לא עיינה בכל חומר הראיות בטרם הוגש כתב האישום נגדו (מבקר המדינה האזנות סתר בחקירות פליליות 48 (2010). ניתן למצוא הערות נוספות בפסיקה, גם בתיקים אשר אינם זוכים לחשיפה תקשורתית כדוגמת: מ"ת (חד') 44014-05-10 מדינת ישראל נ' עמאש, דינים שלום 2010 (115) 244, עמ' 2 לפסק הדין (2010); ב"ש (ת"א) 22/03 מדינת ישראל נ' צחור ניהול ויזום בע"מ, דינים מחוזי 2010 (135) 1183, פסקה 4 לפסק הדין (2010).

⁴⁴ פינדלי, ה"ש 26 לעיל, בעמ' 292 Susan Bandes, *Loyalty to One's Convictions: The Prosecutor*; and *Tunnel Vision*, 49 Howard L.J. 475 (2005) לדין מפורט על האופן שבו ארבע ההטיות הקוגניטיביות הנפוצות, התורמות ליצירתו של ה-tunnel vision, משפיעות על תובעים, ראו גם: Alafair S. Burke, *Improving Prosecutorial Decision Making: Some Lessons of Cognitive Science*, 47 Wm. & Mary L. Rev. 1587 (2006).

⁴⁵ בעניין זה ראו: Christopher Slobogin, *Testifying: Police perjury And What To Do About It*, 67 U. Colo. L. Rev. 1036, 1046 (1996).

אלה עלולה להיחלש החוליה הבוחנת את חקירת המשטרה לפני ההחלטה להגיש כתב אישום, חוליה שאמורה להוות חסם עצמאי בפני העמדה לדין של חפים מפשע. לחולשה זו השפעה כפולה על סוגיית הרשעות השווא: ראשית, גופי התביעה מגישים כתבי אישום גם במקום שבו עיון ביקורתי יותר במכלול הראיות היה מעורר ספקות, ואפשר שהיה מביא לדרישה להשלים את החקירה או להימנעות מהגשת כתב אישום. שנית, ואולי חמור מכך, נוצר אפקט לגיטימציה שמחזק את חזקת האשם אצל השופטים, משום שהללו רואים במעורבותה של הפרקליטות מעין "חותם כשרות" המעיד על תקינות החקירה המשטרית⁴⁶.

לפנינו כרוניקה של הרשעת שווא: טעות של חוקר הבטוח (גם אם בתום לב) באשמתו של חשוד, גורמת לו למקד את מאמציו בביסוס האשמה, פעמים רבות באמצעות יצירת לחצים לגביית הודאה שתתאים לחדש הראשוני. כשמאמצי החוקר נושאים פרי, לפחות למראית עין, מתקבעת הטעות בתיק החקירה; כאשר היא מאומצת על ידי הגוף התובע, הטעות מקבלת אשרור ותמיכה ומעלה את רף הקושי העומד בפני נאשם המבקש להתגונן מפני הטעות.

הודאה בכל מחיר – שלב החקירה

מכל הממצאים, הראיות, העדויות והמסקנות שמניחה המשטרה לפני בית המשפט, הודאת נאשם היא הראיה שמעוררת את המתח הממשי ביותר בין נכונות בית המשפט לסמוך ידו עליה באופן מלא, לבין מידע מחקרי אקדמי שמחייב להתייחס אליה בחשדנות ובספק. בתי המשפט נוטים לייחס להודאה של נאשם בחקירה משקל רב מאוד, ורק לעתים נדירות פוסלים הודאות או קובעים שמשקלן אפסי – קביעות שמובילות לזיכוי נאשמים על אף ההודאה⁴⁷. תפיסה משפטית זו היא בעייתית נוכח

⁴⁶ א.א. צוקרמן, שניתח את התופעה בבתי המשפט באנגליה, סבור לפיכך שאת המאמצים המכוונים למניעת הרשעות שווא יש למקד בשלב החקירה, משום שהמומנטום שצובר התהליך לאחר מכן חזק מכדי שניתן יהיה להתגבר עליו באמצעות שינויים בפרקטיקה של בתי המשפט. להרחבה ראו: A.A. Zuckerman, *Miscarriage of Justice – A Root Treatment*, Crim L Rev 323, 331 (1992).

⁴⁷ להרחבה ראו: דליה דורנר, "מלכת הראיות נ' טארק נוג'ידאת – על הסכנה שבהודאות שווא וכיצד להתמודד עימה", *הסניגור* 5, 95 (התשמ"ט), פורסם גם בפרקליט מט, 7 (התשס"ז). וראו גם מאמרם של טליה פיישר ויישכר רוזן צבי, שהתייחסו לנטיית בתי המשפט לייחס להודאת חשוד משקל ראייתי מופרז: "Once admitted as evidence at trial, confessions overshadow all other evidence, especially evidence of innocence, and significantly impair the decision-makers' ability to objectively assess the defendant's culpability".

Talia Fisher, Issachar Rosen-Zvi, *The Future of Self-Incrimination: Fifth Amendment, Confessions & Guilty Pleas: The Confessional Penalty*, 30 Cardozo L. Rev. 871, 880, (2008)

העובדה שאין מדובר בראיה מדעית, חיצונית ואובייקטיבית, אלא בראיה המושפעת מלחצים שונים המופעלים על החשוד.

בעבר רווחה הגישה שככלל, אדם רציונאלי לא יודה במעשה שלא עשה. התפיסה הייתה שלמעט מקרים קיצוניים של אנשים הלוקים בנפשם או של אנשים שהופעלו עליהם לחצים פיזיים ונפשיים משמעותיים מאוד – הודאת חשוד מהווה ראיה חזקה וכבדת משקל לאשמתו. לא אחת כונתה ההודאה בפסיקה ובספרות בשם "מלכת הראיות", כינוי שמקורו ככל הנראה עוד במשפט האנגלי⁴⁸, והוא קנה לו שביטה גם במשפט הקונטיננטלי⁴⁹. עם השנים, ניתן לראות כרסום הדרגתי במעמדה של ההודאה כמלכת הראיות. גם לבית המשפט הישראלי חלחלה ההכרה בקיומן של הודאות שווא. רבות נכתב על אודות החשש מהודאות שווא אשר הגורמים להן רבים: גורמים נפשיים, גיל, משך חקירה, אמצעי חקירה לוחצים, פגיעה בזכויות ועוד⁵⁰. אפשר שפסק הדין שמדגים בצורה הברורה ביותר את המתח שבין הגישה הרואה בהודאה את הראיה המהימנה ביותר לבין הגישה המבקשת להתייחס אליה בחשדנות, הוא הדיון הנוסף בעניינו של סולימאן אל-עביד. בפרשה זו נחשף ויכוח נוקב בין השופטים לגבי ערכה הראייתית של הודאת חשוד. דעת הרוב ראתה בהודאה ראיה בעלת משקל עצמאי רב מאוד ותמכה בהרשעתו של אל-עביד על סמך הודאתו. זאת אף שלא הייתה מחלוקת בדבר העובדה שפרטים רבים מהותיים של ההודאה לא תאמו את ממצאי החקירה. כך תוארו הדברים בלשונו הציורית של כבוד השופט חשין: "...וגם אם לא מלכה-על-כס היא, 'נסיכת ראיות' היא, מאותן ראיות ראשונות במלכות. מי כמונו, היושבים לדין יום-יום, יודעים זאת (... חוכמת-הלב לימדה אותנו, שאין אדם עושה עצמו רשע במקום

⁴⁸ אורי שטרומן "הגנת החשוד מפני הודאת שווא" המשפט א 217 (התשנ"ג), וכן בפסק דינו של כבוד השופט ח' כהן בע"פ 532/71 בהמוצקי נ' מדינת ישראל, פ"ד כ"ו(1) 543, 556 (1972).

⁴⁹ בועז סנג'רו "ההודאה כבסיס להרשעה – האמנם "מלכת הראיות" או שמא קיסרית הרשעות השווא", ה"ש 37 לעיל.

⁵⁰ אליעזר ויצטום, יעקב מרגולין ואברהם לביא "הודאות שווא על רקע נפשי: רקע תיאורטי והשלכות מעשיות" רפואה ומשפט 39 147-157, (2008) <http://www.ismal.co.il/imgs/uploads/pdf39/vitztom.pdf>; מאיר גלבוש "האם נופל כתרה של "מלכת הראיות"? תסמונת "אנשי השוליים" המודים הודיות שווא – כקרבנות מערכת אכיפת החוק" קרבנות: אכיפת החוק, מין וחברה 35 (ישראל קים, יעקב בר-זוהר ולוי עדן עורכים, 2008). וראו גם: Steven A. Drizin & Richard A. Leo "The problem of False Confessions in the Post-DNA World, 907 (2005)" (<http://www.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/drizenl.leo.04.pdf>); Daniel A. Krauss & Joel D. Lieberman, *Psychological Expertise in court*, Psychology in the courtroom volume 2, Chapter 2, 25-55 (2009); Richard P. Conti, *The Psychology of False Confessions*, The journal of credibility assessment and witness psychology, Vol. 2, (1999). (<http://truth.boisestate.edu/jcaawp/9901/9901.pdf>)

שהוא צדיק. בייחוד אמורים הדברים בחמורות שבעבירות, באותן עבירות השולחות אדם לשנים ארוכות אל בית האסורים (...) הנחה של שכל-ישר היא, הנחה המייסדת עצמה על טבע האדם⁵¹. מנגד, הדגישו כבוד השופטים דורנר וגולדברג בדעת מיעוט, את הבעייתיות שבהודאת נאשם מחוץ לבית המשפט, והבהירו כי "נקודת המוצא הראויה היא כבדהו וחשדהו"⁵². הרשעתו של אל-עביד נשארה על כנה, הוא נשפט למאסר עולם ועונשו נקצב ל-27 שנים שאותן הוא עדיין מרצה. עם זאת, בתודעה הציבורית השתרשה פרשה זו כאחת הדוגמאות הבולטות להודאה בעייתית אשר עלולה להביא להרשעת שווא⁵³.

כאמור, הסיבות האפשריות להודאת שווא הן שונות ומגוונות: מצב נפשי בלתי יציב (אולי לעתים אופן חשיבה בלתי רציונאלי), גיל החשוד (הטענה היא שבני נוער חשופים יותר לסיכון של מתן הודאת שווא), משך החקירה, אמצעי חקירה לוחצים, פגיעה בזכויות חשודים ועוד⁵⁴. על אף הקושי להבין איך אדם מפליל עצמו במעשה חמור שלא ביצע, מצביעים מחקרים ופרויקטים רבים – שהבולט שביניהם הוא פרויקט החפות העולמי (Actual Innocence)⁵⁵ – כי מדובר בתופעה רווחת שלה הסברים פסיכולוגיים שונים, ולחץ מנטאלי הוא כאמור אחד המרכזיים שבהם. פרויקט החפות מיפה את הגורמים הנפוצים ביותר להרשעות שווא, והצביע על הודאות השווא כאחד הגורמים

51 דנ"פ 4342/97 אל-עביד נ' מדינת ישראל, פ"ד נא(1) 833, 736 (1998).

52 שם, בעמ' 832.

53 עמיר רפפורט ואריאל ליבנה, "מי רצה את חנית קיקוס?" מעריב 12.4.2006, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/073/362.html>

54 להרחבה בעניין הסיבות שבגינן ניתנות הודאות שווא, ראו: דו"ח הוועדה לבחינת המצב המשפטי, באשר להרשעת נאשם על סמך הודאתו ללא ראיות חיצוניות נוספות, ולבדיקת התוספת הנדרשת כ'דבר מה' ומהם הלקחים שיש להפיק מהמצב העובדתי והמשפטי בנושא זה, 8-10 (טבת התשנ"ה, דצמבר 1994).

55 פרויקט החפות הורחב ומיושם במספר רב של אוניברסיטאות בארה"ב ובעולם, ומייצר כתיבה רבה בנושא זה. ראו למשל: California commission on the fair administration of justice, "Report and recommendations regarding false confession", (July 2006) ; B. Schek, P. Neufeld, J. Dwyer *Actual Innocence: Five Days to Execution and Other Dispatches From the Wrongly Convicted* (Doubleday, 2000); Wisconsin innocence project, University of Wisconsin law school (<http://128.104.94.54/fjr/clinicals/ip/index.html>); Thomas M. Cooley law school, The Cooley innocence project (<http://www.cooley.edu/clinics/innocence.htm>); University of Bristol Innocence project (<http://www.bristol.ac.uk/law/aboutus/law-activities/innocence-project.html>); The Innocence Project Western Australia (<http://www.innocenceprojectwa.org.au>) ראו אתר אינטרנט המפנה לפרויקטי חפות שונים בעולם: http://forejustice.org/wc/wrongful_conviction_websites.htm

המרכזיים להן, לצד עדויות ראייה וטעויות בזיהוי⁵⁶.

נוכח העדויות המצטברות על אודות התופעה של הודאות שווא, ראוי היה שהגורמים השונים במערכת אכיפת החוק יפעלו לפתח כללים ליצירת סטנדרט עבודה שיצמצם את הסיכוי שהחקירה תניב הודאות שווא. ככל שמאמצי החקירה מתמקדים בגביית הודאות; ככל שהחקירה נמשכת זמן רב יותר שעה שהחשוד נתון במעצר; וככל שמתרבות המניפולציות שבהן משתמשת המשטרה כדי להשיג את הראיה המיוחלת – כך גדל בהתאמה החשש שההודאה שהושגה בסופו של דבר היא הודאת שווא⁵⁷. השלב הראשון למניעת הרשעות שווא חייב להתמקד ביצירת מודעות ורגישות אצל חוקרים לחשש מפני הודאות שווא. השאיפה צריכה להיות שהגוף החוקר יתנהל באופן אובייקטיבי ככל האפשר ולא כ"צייד האורב לטרף". עם זאת, בפועל המצב אינו תמיד כך. סיפור החקירה של ואדים הוא דוגמה מובהקת לחקירה המתנהלת בצורה דורסנית המכוונת להשיג הודאה שתאשש את חשדות החוקרים, תוך שימוש במניפולציות רגשיות עזות נגד החשוד, ומתוך אימוץ גישה של tunnel vision אשר גורמת לחוקרים לנקוט אמצעים חריגים ולהתעלם לחלוטין מראיות סותרות ומתמרורי אזהרה.

התנהלות החקירה בעניינו של ואדים

ואדים נחקר בתחילת שנת 2006 על אודות אירוע רצח שהתרחש מספר שנים קודם לכן. סמוך לאירוע נערכה חקירה רחבה שכללה תחקור של עדי ראייה ואיסוף של ראיות פורנזיות, אך הובילה את החוקרים למבוי סתום. בשנת 2005 התקבל מידע מודיעיני שקשר את ואדים ואדם נוסף לרצח⁵⁸. על אף המידע התנהלה המשטרה בעצלתיים, עד אשר לימים נפטר האדם הנוסף שהיה לכאורה השותף לרצח (ככל הידוע, לפטירתו אין

⁵⁶ דוד וינר וורד דותן "הרשעת חפים מפשע: בעקבות פרסומו של הספר 'חפות ממשית'" הסיניגור 41 3 (2000). וראו גם האתר הרשמי של פרויקט החפות: <http://www.innocenceproject.org>. לאחרונה התפרסם מאמר נוסף המנתח הודאות שווא ב-41 תיקים שבהם ראיות DNA לימדו על חפותו של החשוד שהודה: Brandon L. Garrett, "The Substance of False Confessions", 62 Stanford Law (Review) 1051, (2010).

⁵⁷ ד"ר מאיר גלבוע "חוסר הרציונאליות שבהודאת שווא רציונאלית, הערות למאמרו של עו"ד עמי קובו – 'הודאת שווא רציונאלית'" הסיניגור 5, 55 (2001).

⁵⁸ על המידע המודיעיני הוטל חיסיון והוא לא הועבר לידיעת הסנגוריה ולא יכול לשמש ראיה בבית המשפט. בדרך כלל מדובר במידע שאוספת המשטרה מגורמים עבריינים אשר מתוך אינטרסים שונים משמשים כ"מודיעין" של המשטרה. מידע כזה יכול לשמש טריגר לפתיחת חקירה אך אינו יכול להוות בסיס מהימן להרשעה. החולשה האינהרנטית של מידע מודיעיני נלמדת גם מפרשה זו אשר לגביה התקבל מידע מודיעיני רב ומגוון. אפילו השותף לכאורה (שנפטר ושגרסתו אינה ידועה) מסר מידע מודיעיני "אמין" שבו הוא שולח את המשטרה לכיוון חקירה שונה לחלוטין.

קשר לאירוע או לחקירה). רק בשלב זה ניעורו החוקרים ופתחו בחקירה מאומצת. בהיעדר עדי ראייה או ראיות פורנויות שקושרות את ואדים לאירוע, ולאחר מות ה"שותף" לכאורה, לא נותר למשטרה אלא להתמקד במאמץ להביא את ואדים למצב שבו יודה. ניתוח של חומר הראיות, של עדות המדובב ושל עדויות החוקרים, אינו מותר ספק שהחוקרים היו עיוורים לחלוטין לאפשרות שהמידע המודיעיני המצוי בידיהם עלול להיות מוטעה. לדידם היו רק שתי אפשרויות: להשיג הודאה שתאפשר להעמיד לדין את ואדים, להרשיעו ולהענישו כגמולו, או שרוצח (כך הם מאמינים) יימלט ללא עונש.

הנחת העבודה הזו הביאה את המשטרה לנקוט אמצעי חקירה קיצוניים ודורסניים, ובמקביל להתעלם לחלוטין מאינספור אינדיקציות לחפותו של ואדים. עיקר האינדיקציות הללו נלמדות מהשיחות הארוכות בין ואדים לבין המדובב. אך החוקרים, בהיותם שבויים בקונספציה המרשיעה, כלל לא הבחינו בהן, לא תיעדו אותן, וכמובן שלא בדקו כיווני חקירה נוספים העולים מהן. היעדר התיעוד גרם לכך שגם בית המשפט, שהיה אמור להוות ערכאה המבקרת את הליך המעצר, וגם הפרקליטות, אשר בחנה אם יש מקום להגיש כתב אישום, ראו חלק דל ומצומצם של תמונת החקירה.

בזמן שהתנהלה החקירה ריצה ואדים עונש מאסר בגין הצתה. את העובדה הזאת ניצלה המשטרה על מנת לבנות מערך חקירה מתוחכם שפעל בשתי "זרועות" משלימות, שמטרתן המשותפת לייצר לחץ על ואדים על מנת שיוודה: הזרוע האחת, היא הזרוע הנוקשה והפוגענית, הביאה לבידודו המוחלט של ואדים, והשנייה, היא הזרוע המיטיבה לכאורה, יצרה תלות בינו לבין המדובב ששהה עמו בתא במשך כחודש. הבידוד נעשה באמצעות שליפתו של ואדים מהכלא והעברתו למתקן מעצר משטרתי תוך שלילה מוחלטת של כל זכויותיו כחשוד, כאסיר ואף כאדם⁵⁹. במשך שבועיים שלמים החזיקו החוקרים את ואדים בבידוד תוך שהם מונעים ממנו להתקשר למשפחתו, ליצור קשר עם עורך דין, או לפנות לערכאות משפטיות. חוקריו של ואדים לא אפשרו לו אפילו להודיע למשפחתו היכן הוא מוחזק⁶⁰ או לבקש ציוד ואספקה בסיסית⁶¹; בכל אותה התקופה

⁵⁹ שלילת הזכויות השונות עומדת בניגוד גמור להוראות רבות בחוק המעצרים (חוק סדר הדין הפלילי (סמכויות אכיפה-מעצרים), התשנ"ו-1996, ס"ח 338), אשר נועד לתחום את גבולות הפעלת הכוח המשטרתי כלפי חשודים. חלק מטיעוני הסנגוריה במהלך המשפט מתייחסים למשמעות המשפטית שצריכה להיות להפרות הללו ביחס לקבילותן המשפטית של הראיות שנאספות כתוצאה מפעולות משטרטיות בלתי חוקיות.

⁶⁰ ואדים מרבה לתאר למדובב את החששות שלו לגבי גורל משפחתו והחרדה שהם דואגים לשלומו ואך חוששים שהוא מת.

⁶¹ כך במהלך השהות בתא עם המדובב, הוא מרבה להתלונן על כך שתחתוניו מסריחים והוא אינו יכול להחליף או לכבס אותן.

נמנעו החוקרים מליידע את ואדים במה הוא חשוד, לשם מה הוא מוחזק בתנאי מעצר, וכמה זמן בכוונתם להמשיך להחזיקו בתנאים אלה. שיחות רבות בין ואדים לבין המדובב מלמדות שלאורך כל אותה התקופה החוקרים נתנו לואדים להאמין שבקרוב מאוד יועבר בחזרה לכלא. בשיחות אלה גם ניכר כי ואדים אינו מבין מדוע מחזיקים בו, על אף רמזים רבים שהחוקרים חושפים לפניו בתקווה שיילחץ ויגיב, וניתן ללמוד מהן על התסכול המצטבר שלו; רק בחלוף שבועיים, ורק לאחר שואדים פתח בשביתת רעב, איים שיפגע בעצמו, והתלונן על חולשה פיזית כללית, "גילו לו" החוקרים שהוא חשוד ברצח ולקחו אותו להארכת מעצר בבית המשפט. אך גם בשלב הזה המשיכו לעשות כל שביכולתם על מנת למנוע ממנו קשר עם עורך דין.⁶²

השלילה המתמשכת של זכויותיו והדחק הנפשי שהיא גרמה לואדים, נוצלו כדי לבסס את כוחה של ה"זרוע המיטיבה" אשר גולמה בדמותו של המדובב ששהה עם ואדים בתא, והשתמש במצוקתו כדי לייצר תלות. הצילומים מהתא מלמדים כי המדובב הפך לחוט המקשר בין ואדים לבין החיים שמחוץ לתא המעצר. המדובב סיפק לואדים סיגריות, תה, עוגות ובגדים נקיים שאותם לכאורה קיבל ממשפחתו; המדובב ייעץ לו כיצד לנהוג במהלך החקירה ונתן לו "ייעוץ משפטי" לגבי התנהלותו מול החוקרים, ובשלב מאוחר יותר גם מול בית המשפט; המדובב הציג עצמו כמי שרוותם את עורך דינו לסייע לואדים שעה שהלה שבת רעב, הבטיח שעורך דינו יסייע לואדים בהעברת מכתב למשפחתו ואף הודיע לו שעורך הדין הסכים לייצג אותו ללא תשלום בדיון המעצר. לצד כל אלה, המדובב גם ביקש לסייע לואדים במצוקה כלכלית שבה מצויה משפחתו והבטיח לשלבו בעסקי הסמים. הדברים הגיעו עד כדי כך שהמדובב ערך לואדים טקס השבעה שבו הוא מקבל אותו כחייל של משפחת הפשע שבראשה הוא עומד.

השימוש בעבריינים כמדובבים הוא פרקטיקה מוכרת וידועה במערכי החקירות בישראל⁶³. הספרות והפסיקה מבחינות בין מדובב פסיבי, שעיקר תפקידו הוא להיות לאוזן קשבת במטרה לעודד את החשוד להודות, לבין מדובב אקטיבי, המנסה להביא את החשוד להודות בדבר ביצוע עבירה תוך פגיעה בזכות השתיקה, ומשתמש לצורך כך בתרגילים רבים⁶⁴. במקרה דנן דובר במדובב אקטיבי וכריזמטי מאוד, שהציג עצמו כראש ארגון פשיעה ויצר דינאמיקה ששינתה את היחסים בינו לבין ואדים מיחסים של שותפים

⁶² מההקלטות בתא עולה שהמדובב חזר והבטיח לואדים שעורך דינו, סגור בעל מוניטין רב, ייצג אותו ללא תשלום. הדברים לא תועדו בכתב והמדובב, כמו גם החוקרים שניהלו את החקירה, מכחישים שהבטחה כזאת ניתנה או שהיא נועדה למנוע מואדים לבקש להיות מיוצג על ידי הסגוריה הציבורית.

⁶³ ראו למשל: ע"פ 1301/06 עזבון אלום נ' מדינת ישראל, תק-על 2009(2) 4440 (2009).

⁶⁴ ניר פלסר "תיחום גבולות השימוש במדובבים משטרתיים סמויים לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" מאוני משפט ג 458 (התשס"ה).

לתא (מורכבים ככל שיהיו היחסים הללו) ליחסים של ראש משפחה וחייל. אחת מטענותיה של ההגנה בפרשה זו הייתה שהשפעת המניפולציות שרקח המדובב סביב ואדים התגברה מאוד נוכח החזקתו בתנאי ניתוק וריחוק, שלילת זכויותיו הבסיסיות, חוסר הוודאות והתסכול שחווה. רק בתום 18 ימים שבהם פעל מערך החקירה האינטנסיבי והדורסני הזה, הצליח המדובב "להשיג" את ה"הודאה" המיוחלת.⁶⁵ חולשתה של ההודאה עומדת ביחס הפוך למאמצים הרבים שהושקעו בהשגתה. מדובר בלא יותר מ"פירווי התוודות": חלקי שיחה שבשל איכות גרועה של ההקלטה קשה לעמוד על הקשרה, רוב הפרטים המתייחסים לאירוע נאמרים על ידי המדובב, והפרטים שאומר ואדים באופן עצמאי אינם תואמים, רובם ככולם, את שהתרחש⁶⁶. אם לא די בכך, חומר ראיות שנחשף רק באמצע המשפט חשף כי בשלב הזה הייתה למדובב מוטיבציה עצמאית גדולה מאוד להשיג הודאה, כדי שהמשטרה תסייע להקל בגזר דין שהיה צפוי להיקבע ממש למחרת היום. הקלטות של שיחות בין המדובב לבין החוקרים מגלות שמייד לאחר גביית ההודאה, המדובב אומר לחוקר הראשי כי הוא "השיג את ההודאה שהבטיח" ועתה הוא מצפה מהחוקרים "לעמוד בהבטחתם" ולדאוג לכך "שישוחרר למחרת היום"⁶⁷.

Tunnel Vision ונקודות עיוורון

כאמור, ניתוח של חומר הראיות, של עדות המדובב, ושל עדויות החוקרים, אינו מותר ספק שהחוקרים התעלמו לחלוטין מהאפשרות שהמידע המודיעיני המצוי בידיהם עלול להיות מוטעה, והיו עיוורים לראיות רבות שמצביעות לכאורה על חפותו של ואדים. נדמה כי המאמץ החקירתי הוקדש לאיסוף ראיות שיתמכו בהנחת העבודה שלפיה ואדים אשם, ואילו ראיות שלא עלו בקנה אחד עם התוצאה המקווה, נזנחו⁶⁸. אפשר שנטייה זו

⁶⁵ לאורך כל החקירה דיווח המדובב לחוקרים על "התוודויות" שונות בפנטומימה. דיווחים אשר מן הסתם היוו "דלק" מרכזי להמשך החקירה הדורסנית. אך השוטרים לא טרחו לאמת את דיווחי המדובב אל מול הקלטות המתעדות את הנעשה בתא. לו עשו כן, היו נחשפים לעובדה שהקשר בין הדיווח של המדובב לבין מה שהתרחש בפועל בתא הוא קלוש ביותר. עד כדי כך שאפילו המדובב עצמו נמנע בבית המשפט מלטעון כי אכן דובר ב"הודאה" בפנטומימה.

⁶⁶ טיעון הסנגוריה הוא שהחיבור בין חולשת ההודאה לבין עוצמת המניפולציה שייצרה אותה מעורר חשש ממשי כי מדובר בהודאת שווא שניתנה על רקע הלחץ הרב שהפעיל המדובב על מי שמצוי במצב של תלות מוחלטת בו ופועל מתוך רצון עז לרצותו ולשאת חן בעיניו.

⁶⁷ על אף ההקלטות, ועל אף שבפסק הדין שניתן בעניינו של המדובב מציין בית המשפט כי לולא בקשה של התביעה היה מטיל על המדובב עונש מאסר משמעותי – הן המדובב והן החוקרים הכחישו בבית המשפט שניתנו או הובטחו למדובב טובות הנאה הקשורות למשפטו.

⁶⁸ בהקשר אחר לחלוטין תיאר כבוד השופט זילברג אופן פעולה כזה כאופן פעולה של קלע שקודם יורה את החץ ולאחר מכן מסמן את המטרה (בג"צ 3/58 ברמן נ' שר הפנים, פ"ד יב 1504, 1493

הייתה חזקה במיוחד נוכח העובדה שהחקירה עסקה בפשע חמור, מסוג הפשעים שבהם קיים אינטרס ציבורי ממשי למצוא את האשמים ולהביאם לדין. גם העובדות שלואדים עבר פלילי (אם כי לא מסוג העבירות שייחסו לו בפרשה זו), וכי הוא ריצה עונש מאסר, ואף אימץ חלק מדפוסי ההתנהגות העברייניים – חיזקו בוודאי את נטיית הלב של המשטרה להטיל עליו אחריות גם בהקשר של פשע זה.

הקיבעון והעיוורון הביאו את המשטרה להתעלם לחלוטין מעשרות אינטראקציות מילוליות בין ואדים למדובב שנשמעות כאינדיקציות ברורות לחפותו. כך למשל, על אף שהמשטרה חשפה את ואדים לרמזים רבים על הרצח בתקווה שהדבר ילחיץ אותו, כל שיחותיו עם המדובב לימדו שהוא אינו קולט את הרמזים הללו ומביע חוסר הבנה מוחלט לגבי הסיבות שבגינן המשטרה מחזיקה אותו במקום. במקום אחר, בעקבות שיר שהמדובב שר בתא, מציין לפניו ואדים כי מעולם לא ירה באקדח ואין הוא יודע דבר הקשור לאקדחים. גם לאחר שחוקריו חשפו בפניו שהוא נחקר בגין רצח הוא חזר וציין לפני המדובב כי בניגוד להסתבכויות קודמות שלו עם החוק, הפעם אין לו כל סיבה לדאגה מאחר שאין הוא מעורב בדבר. לאורך החקירה כולה הוא הרבה לבטא תסכול וכעס, אשר נראו (לפחות בעיני הסנגוריה) אותנטיים לחלוטין. כמו כן, הוא חזר וציין שאם החוקרים לא יבקשו את סליחתו כאשר תתגלה הטעות, הוא יתבע אותם. באחת הפעמים, כאשר המדובב הסביר לוואדים שמעצרו הוארך בשל החשש שהוא יפגע במי שהלשין עליו, פורץ ואדים בצחוק מריר ומלמלמל לעצמו כי מעולם לא ירה באדם ואין לו שום כוונות לעשות כך בעתיד. כל השיחות הללו, שחלקן מתרחשות באורח אגבי לחלוטין, מקבלות משמעות מיוחדת לאור העובדה שואדים, בניגוד למדובב, אינו יודע שהמשטרה עוקבת אחרי כל צעד ושעל שלו בתא. החוקרים גם התעלמו כמעט לחלוטין מהשימוש הנרחב בסמים, מהתפקיד הפעיל של המדובב עת לימד את ואדים להשתמש בהרואין והלעיט אותו במנות סם, ומהעובדה (אשר המדובב ידע וציין במפורש באחת השיחות) שההודאה לכאורה ניתנה שעה שואדים סבל מתסמינים של הפסקת שימוש בסם.

הצד המשלים של העיוורון המשטרתי הוא היעדר רישום של פרטים שיש בהם כדי לפגוע בתזה המפלילה. כשהחוקרים נשאלו על כך במהלך החקירות הנגדיות, ציינו כי הם רושמים "רק את הדברים החשובים" וכי שאר הדברים "מתועדים ממילא בקלטות הווידאו והאודיו". במקרים אחרים הודו כי אכן הדברים היו צריכים להירשם, אך רק בשל שגגה וחוסר תשומת לב הדברים לא נרשמו או לא צורפו לחומר החקירה⁶⁹. צורת עבודה

((1958)).

⁶⁹ ראוי לציין במפורש שאנו סבורות שחלק מההשמטות, במיוחד אלה הקשורות לפגיעה העמוקה והמתמשכת בזכויותיו של ואדים, כמו גם לטובות ההנאה שניתנו למדובב, היו מכוונות. אנו סבורות

כזו של החוקרים מביאה לכך שרק פרטים אשר תומכים לכאורה באשמו של חשוד, קטנים ככל שיהיו, מועלים על כתב⁷⁰. פרטים רבים אחרים, אלה שעלולים להעלות ספקות ותהיות, "נקברים" בתוך מאות שעות של תיעוד וידאו ואודיו. הרישום המגמתי יוצר תמונה חלקית, מעוותת ו"שטוחה" של החקירה. יטען הטוען כי לצורך כך יש לנאשם סנגור, אשר מתפקידו לטרוח לחשוף את הראיות המעלות ספק באשמו של הנאשם⁷¹. אמירה כזאת, מעבר לכך שהיא מהווה ניסיון להתנער מאחריות, היא בעייתית בכמה מישורים: ראשית, האינטרס החברתי למנוע הרשעה של חפים מפשע קיים במנותק משאלת איכות הייצוג שמקבל נאשם כזה או אחר ואין הוא תומך במשחקי ההסתרה הללו. מערכות אכיפת החוק צריכות לשאוף שבית המשפט ייחשף לתמונה הראייתית המלאה ויחליט לאורה אם הוסר כל ספק סביר בדבר אשמתו של הנאשם.

שההכחות הנמרצות של החוקרים (על אף ריבוי העדויות המוקלטות) הן עדות לתופעה מדאיגה לא פחות של שקרי משטרה. תופעה זו, שהמשפטן אלן דרשוויץ מכנה Testilyng, מצויה מעבר להיקף מאמר זה, אך ניתן ללמוד עליה מכתובה עניפה (ה"ש 31 לעיל).

קיימות אינספור דוגמאות אך נמחיש את הבעייתיות הרבה ברישום המגמתי באמצעות דוגמה אחת בולטת: לקראת תום החקירה נערך עימות בין ואדים לבין המדובב. העימות נמשך מספר שעות ותועד בהקלטת וידאו. הצופה בקלטות לומד כי למעשה אין מדובר בעימות (במובן זה ששני מעורבים במעשה מטיחים זה בזה את גרסתם בנוכחות שוטר שמנהל את השיחה), אלא בחקירה ארוכה ומתישה שבה מבקשים החוקרים להשתמש בחשיפת עובדת הדיכוי ובקשרים שנקמו בין ואדים לבין המדובב, כדי להביא לכך שואדים יודה בחשדות (שאותם כאמור הכחיש בתוקף לכל אורך החקירה והמשפט). ניכר כי בין החוקרים לבין המדובב מתקיים משחק תפקידים מתוזמן היטב של שוטר טוב/שוטר רע, וכי המדובב העצים ככל האפשר את רגע הגילוי של תפקידו האמיתי ונהג כלפי ואדים כחוקר משטרה לכל דבר ועניין. המדובב צועק על ואדים, קם ועומד מולו בהתרסה ומאפר עליו תוך שהוא לועג לו שאת המכנסיים הוא קיבל מהמדובב. בשלב מסוים הגדיל המדובב והציע לואדים להודות בעבירות פחותות. פעמים רבות במהלך החקירה הכחיש ואדים דברים שהמדובב הטיח בפניו, ואף ביקש מראש יחידת החקירה לבדוק בעצמו בקלטות כדי לראות שהמדובב משקר. רק לאחר כשעתיים של חקירה אינטנסיבית נערך "עימות" שבו המדובב הטיח בואדים את הדברים שלכאורה נאמרו בתא ואחד החוקרים כתב את הדברים על גבי טופס עדות. בשלב זה של החקירה ואדים שתק ולא חזר על ההכחשות שבהן נאחו קודם לכן. כאמור, החקירה כולה צולמה, אך לגבי חלקה הראשון לא נרשמו מזכרים למעט מזכר אחד קצר שבו אחד החוקרים מציין כי ראה את ואדים מחווה תנועת יד מאיימת כלפי המדובב. התוצאה של שיטת רישום זו היא שמי שאינו טורח לעיין בשעות הארוכות של צילום החקירה ומסתפק רק ברישומים שנעשו בכתב, נותר תחת הרושם כי כל שנערך הוא עימות רגיל שבמהלכו ואדים שמר על זכות השתיקה תוך שהוא מאיים על המדובב. לעומת זאת, התגובה הרגשית של ואדים נוכח החשיפה כי עברייני הצמרת שישב איתו בתא הוא מדובב; ההכחות הברורות שלו; ותחינתו שהמשטרה תבדוק את ההקלטה בתא (דבר שלו היה נעשה היה חושף שהמדובב אכן משקר) – כל אלה נותרו "קבורים" בתוך החומר המצולם.

דברים ברוח זו נאמרו מעל דוכן העדים הן על ידי הקציין שניהל את החקירה והן על ידי המדובב.

שנית, מערכות שונות שיש להן תפקיד חשוב בהליך הפלילי – ובהן ביקורת שיפוטית על מעצר חשודים והחלטת התביעה להעמיד לדין – מבוססות על אמון בכך שהמשטרה מציגה את מלוא התמונה הראייתית. מערכת המשפט בנויה כך ששופט מעצרים אינו יכול להתפנות לעיין בעשרות הקלטות לפני שיחליט בדבר מעצרו של חשוד. כפי שמלמד משפטו של ואדים, גם בידי הפרקליטות אין די זמן כדי לעיין בחומרים הללו. התוצאה היא שהמידע על הפרת הזכויות, על מערכת הלחצים המורכבת שהביאה למסירת ההודאה כביכול, ועל אינדיקציות לחפות, יתגלה (אם הוא יתגלה) רק בשלבים האחרונים של ההליך במעמד בית המשפט. ככל שהתזה שפרשנו בתחילת המאמר היא נכונה, הרי שחזקת האשם הולכת ומתבססת ככל שמתקדמים בשלבי ההליך הפלילי (מתוך ההנחה המוטעית שמכלול חומר החקירה כבר עובד ונבדק על ידי החוליות הקודמות בהליך הפלילי). כך, בשלב המשפט נאלצת ההגנה להתמודד הן עם הצורך לגלות ולחשוף את החומר שהוסתר, הן עם הכחשת החוקרים וניסיונם לצמצם את חשיבות המידע שהוסתר והן עם חזקת האשם.

צדק ומראיתו – שלב המשפט

שיטת המשפט האדברסרית מבוססת על ההנחה שכדי שבית המשפט יהווה גורם ניטרלי המחליט רק בהתאם לראיות שהוצגו לפניו על ידי הצדדים, נדרשים ריחוק ופאסיביזם של השופטים מההליכים שקדמו לביורר השיפוט⁷². בתחילת המשפט אין לפני השופט אלא כתב האישום המפרט את העובדות שהתביעה מתכוונת להוכיח ואת רשימת עדי התביעה. במקרים שבהם נאשמים כופרים באשמה, הרי שדיוני ההוכחות הם השלב שבו נגלות לעיני השופטים, באופן הדרגתי, העדויות והראיות השונות. בשלב הראשון מציגה התביעה את ראיותיה. כל עד מעיד לפני בית המשפט רק על העובדות הידועות לו מהתנסות אישית (דברים שראה ושמע בעצמו) וכל שוטר פורש לפני בית המשפט רק את פעולות החקירה שבהן הוא עצמו היה מעורב ושאותן הוא תיעד בתיק החקירה. חומר הראיות שייחשף לפני בית המשפט בהמשך הדרך תלוי במידה רבה בהחלטת הצדדים ובהערכה שלהם לגבי התועלת שראיה או עדות מסוימת תתרום לביסוס טענותיהם. לא תמיד יש סדר הגיוני בהבאת העדים ופעמים, כמו בתיק של ואדים, העדים החשובים ביותר (המדובב וראש צוות החקירה) מעידים רק לקראת סוף פרשת התביעה. בפרשות מסובכות שבהן יש ריבוי עדים ופרטים, גורמת הפרוצדורה לכך שלאורך רוב פרשת התביעה מצויים לנגד עיני בית המשפט רק חלקים ומקטעים מתמונה ראייתית מורכבת. פעמים רבות במהלך המשפט, אין בית המשפט יודע את

⁷² מרדכי קרמניצר "התאמת ההליך הפלילי למטרה של גילוי האמת, או האם לא הגיעה העת לסיים את עונת המשחקים" משפטים יז 475 (התשמ"ח).

המשמעות הגלומה בקו חקירה מסוים או במסמך שהוגש לו. פרוצדורה כזאת מחייבת מידה רבה של איפוק וענווה מצד בית המשפט.

כך בתיאוריה המשפטית. המציאות בבית המשפט כפי שחוונו אותה אנו, הייתה שונה לחלוטין. בטרם התחיל שלב ההוכחות במשפט ובעודנו עוסקות במלאכת הניתוח של החומר הראייתי, הלכה והתגבשה למול עינינו תמונה מטרידה לגבי צורת ניהול החקירה ומהימנות ההודאה שהושגה בסופו של דבר. חשנו ציפיה, אפילו מידה מסוימת של להיטות, לקראת ההזדמנות להציג לבית המשפט את מכלול ממצאינו וטענותינו. אלא שהמציאות נפלה בהרבה מהציפיות, לפחות בכל הנוגע לתקווה שדברי הסנגוריה ייפלו על אוזניים קשובות. במהלך הדיונים נקטו השופטים לא אחת גישה ביקורתית וחוסר סבלנות כלפי חלק גדול מטענות הסנגוריה, גישה אשר בלטה במיוחד בחקירות נגדיות של אנשי משטרה. בית המשפט חזר והאיץ בסנגוריה לקצר את החקירות הנגדיות, תוך שהוא חוזר ונותן ביטוי לגישה שלפיה תוצרי החקירה (קרי, ההודאה של ואדים לפני המדובב) הם שחשובים, ואין הצדקה אמיתית לעיסוק הרב בדרך שבה הושגו. כך לדוגמה, כאשר עומת אחד החוקרים עם הקלטה שבה נראה ואדים מתלונן לפניו שהוא מוחזק מזה שבועיים בתנאים פוגעניים ואף ללא תחתונים להחלפה, העיר אחד משופטי ההרכב: "נו, באמת, תחתונים מלוכלכים הם סיבה להודות שווא?", וכאשר נשאל החוקר מדוע לא ערך רישום לתלונות הרבות הללו של ואדים העיר בית המשפט: "לא רשם – אז לא רשם. תמשיכו בבקשה." במקרה אחר, ביטל בית המשפט במשיכת כתף קו של חקירה נגדית שעסק באינדיקציות לכך שאחד החוקרים הצהיר הצהרות שקריות במהלך דיון המעצר של ואדים, הצהרות שנגעו הן לחומר הראיות שהיה לכאורה בידי המשטרה באותו השלב, והן לביטול תלונותיו של ואדים על הפגיעה הקשה בזכויותיו. בעניין זה הפטירה שופטת בהרכב שהיא עצמה אינה רואה שום חשיבות לדברים שנאמרים על ידי אנשי המשטרה במהלך דיון המעצר, שהרי ברור שמחובתו של שופט המעצרים לבחון את הדברים בעצמו⁷³. בדבריה ובשפת הגוף שליוותה את הדברים, היא סימנה לחוקר שממילא בית המשפט אינו מצפה לתשובה על שאלות הסנגוריה וניתן להסתפק בדברים כלליים ומתחמקים. בשום שלב של החקירות הנגדיות, ועל אף בקשות חוזרות של הסנגוריה שבית המשפט יורה לחוקרים לענות על

⁷³ מי שזכה להיות נוכח באולם מעצרים יודע עד כמה דברי השופטת מנותקים מהפרקטיקה הנוהגת, שבה לכל דיון מוקדשות בממוצע אך דקות ספורות. יצוין עוד שבשלב זה אין לסנגוריה זכות לעיין בחומר הראיות ולשופט אין זמן לבחון בעצמו את מכלול הראיות (ובוודאי שאין הוא יושב שעות ארוכות לצפות בקלטות מהחקירה). מכאן, למעשה אין לו ברירה אלא להסתמך על מהימנותם של השוטרים המופיעים לפניו. אחת מטענות הסנגוריה היא ששקרים בוטים לפני שופט המעצרים, אשר הביאו לכך שמעצרו של ואדים הוארך על אף פגיעה חמורה בזכויותיו, צריכים לשמש לפסילת חומר הראיות שהושג באותו המעצר.

שאלות שנשאלו, לא התערב בית המשפט לדרוש מהעדים לענות לעניין. ההיפך הוא הנכון, תשובות סתמיות ומתחמקות של החוקרים התקבלו כתשובות ראיות, והלחץ שהפעיל בית המשפט על הסנגוריה שלא להתעכב ולבקש הבהרות, פגע שוב ושוב באיכות החקירה הנגדית. קוצר הרוח של בית המשפט ניכר גם בכל פעם שהסנגוריה ביקשה לעמת את החוקרים עם הרישום הסלקטיבי והמגמתי שאפיין את כל מהלך החקירה. "לא נרשם – אז לא נרשם" חזרו השופטים ואמרו תוך שהם משדרים, הן לסנגוריה והן לעדים, כי מדובר בעניין טכני וחסר משקל של ממש.

רוח של סלחנות ועידוד נשבה בבית המשפט גם במהלך החקירה הנגדית של המדובב. השופטים חייכו בסלחנות כאשר המדובב הסביר שמתפקידו לדווח רק על דברים מפלילים, וממילא אין לצפות ממנו לדווח באופן מלא ואמין על השיחות בינו לבין החשוד. הנימוס והאהדה של השופטים לא פסקו גם כאשר התחוויר שהמדובב מסר לחוקרים דיווחים שקריים לגבי שיחות שהתקיימו בתא (כאשר הוא שם בפיו של ואדים דברים שהוא עצמו אמר) ומסר עדות שקרית לחלוטין לגבי השימוש שנעשה בסמים. ככל שנמשכה החקירה הנגדית, והמדובב נסוג עמוק יותר לטענת חוסר הזיכרון, בחר בית המשפט להסביר לסנגוריה בשמו של המדובב, שמדובר בעד מקצועי ועסוק, שהיקף העבודה שלו רב, ואין זה סביר לצפות ממנו שיזכור פרטים הקשורים לחקירה⁷⁴. אף כאשר הסנגוריה ביקשה לעמת את המדובב עם העובדה שבתחילת החקירה הנגדית הוא זכר פרטים רבים (לרבות בין השאר, שם העסק שהיה לו אדום באותה התקופה) נחלץ בית המשפט לעזרת המדובב והסביר שהפערים הגדולים ביכולת הזיכרון אינם מפתיעים נוכח מנגנון הזיכרון המורכב והמפותל אצל האדם. כל הערה מסוג זה של בית המשפט רק הביאה את המדובב להמשיך להתחמק עד אשר כבר לא נותר כל טעם ממשי להמשיך לשאול שאלות בחקירה הנגדית.

הגישה של בית המשפט אשר הפחיתה באופן עקבי מחשיבות טענות ההגנה, ניכרה גם בהתייחסות לטענות משפטיות שהועלו במהלך המשפט ביחס לקבילותן של ראיות התביעה. כך, טענה שנומקה במסמך מפורט בכתב על אודות העובדה שעיקר עדותה של אחת מעדות התביעה היא עדות מובהקת מפי השמועה (העדה העידה על דברים שאמר לה מי שהיה לשיטת התביעה שותפו של ואדים ואשר נפטר במהלך השנים) לא זכתה להכרעה משפטית, ובית המשפט קבע – בניגוד לכללי היסוד שלפיהם ההכרעה לגבי קבילות הראיה צריכה לבוא לפני שמיעת העדות – כי יחליט בסוגיה רק לאחר שישמע

⁷⁴ בתחילת החקירה הנגדית העיד המדובב כי פעל בכ-3000 תיקים והשיג הודאה בכלום למעט באחד. נתונים שהתקבלו מהמשטרה לגבי היקפי העבודה של המדובב לימדו כי הוא פעל ב-30 תיקים בלבד וכי סייע בפענוח של שליש מהם.

את מכלול הראיות⁷⁵; גם טענת הסנגוריה שאין לאפשר לפרקליטות להגיש חומר ראיות אשר התגלה רק באמצע המשפט, מבלי שיובא לבית המשפט הסבר מפורט של הנסיבות שהביאו למחדל זה, נדחתה ללא הנמקה. בעניין זה טענו כי קיים חשד שהחומר הוסתר במתכוון על ידי היחידה החוקרת, במטרה לחפות ולכסות על קיומן של טובות הנאה שקיבל המדובב. עוד טענו, שלסנגוריה אין סמכויות חקירה ואין ביכולתה להוכיח או להפריך חשדות אלה, וממילא כל שהחוקרים והשוטרים שהיו מעורבים בהסתרת הראיה היו מוכנים להגיד בעדותם במהלך המשפט הסתכם בטענת ה"איני זוכר". אשר על כן, סברנו שבית המשפט צריך להורות לפרקליטות לבצע חקירה בעניין זה לפני שיסכים לקבל את החומר כחלק מחומר הראיות שיכול לשמש לרעת הנאשם. ואחרון, כבר בתחילת המשפט הצהירה ההגנה כי ניתוח מעמיק של הראיות מלמד על חוסר חוקיות בוטה שאופף את החקירה כולה, ואשר צריך להביא לכדי פסילת הראיות שנאספו כתוצאה ממעצרו של ואדים. הסנגוריה הבהירה בבית המשפט כי ככוונתה לבסס את הטענה הזאת באמצעות חקירות נגדיות של החוקרים ושל המדובב. נוכח הדברים הללו הושגה הסכמה דיונית שלפיה הראיות יוגשו "על תנאי" ואילו בסוף פרשת התביעה תטען הסנגוריה טענות הנוגעות לקבילותן. ואכן, בסוף פרשת התביעה הוגש מסמך מפורט רווי דוגמאות הממחישות את עוצמת מחדלי החקירה והפגיעה בזכויותיו של ואדים, ותוך ציטוט חקירות נגדיות של השוטרים שעל אף כל הראיות המצולמות התמידו בהכחשה שהדברים התרחשו⁷⁶. גם את הטיעון הזה דחה בית המשפט כטיעון שאינו רלוונטי לשלב שבו מוגשות ראיות התביעה, תוך שהוא דוחה את ההכרעה בשאלת הקבילות לסיום המשפט. טענת הסנגוריה כי לנאשם יש זכות משפטית לדעת מהו הבסיס העובדתי שעמו עליו להתמודד במהלך פרשת ההגנה נדחתה אף היא בהינף קולמוס וללא הנמקה⁷⁷.

⁷⁵ החלטת בית המשפט מנוגדת להגיון העומד ביסוד ההלכה שאין להציג עדויות שמיעה בבית המשפט, בשל החשש שאף שמשקלן אפסי (שהרי הן מבוססות על דברים שאמר אדם שאינו עד במשפט ולא ניתן לחקור אותו או לבקש ממנו הבהרות לדבריו) יש בהן כדי להשפיע על תודעת השופטים. מכאן הכלל שההכרעה השיפוטית אם אכן מדובר בעדות שמיעה צריכה לבוא לפני שמיעת העדות ולא בסוף ההליך.

⁷⁶ עיקר הבקשה נסמך על התפתחות ההלכה של בית המשפט העליון בע"פ 5121/98 יששכרוב נ' התובע הצבאי הראשי, פ"ד סא(1) 461 (2006), שבה נקבע לראשונה כי בתנאים מסוימים יש לפסול קבילות של ראיות שהושגו כתוצאה מפעולות חקירה בלתי חוקיות, הלכה אשר פותחה בע"פ 1301/06 עזבון אלזם נ' מדינת ישראל, ה"ש 67 לעיל, שם פסל בית המשפט הודאות של חשוד ברצח, נוכח לחצים שהופעלו עליו על ידי מדובבים ששהו עמו בתא.

⁷⁷ הלבוש המשפטי של הטיעון היה כי חוסר ההחלטה לגבי קבילות הראיות מונע מהנאשם את הזכות לטעון טענת "אין להשיב לאשמה" (בהנחה שחלק מהראיות אכן ימצאו בלתי קבילות) הקבועה בסעיף 158 לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982, ס"ח 43. העיקרון העומד ביסוד

אין אנו רוצות להותיר בקורא רושם כי אנו סבורות שכל דחייה של טענת הגנה היא אינדיקציה לעיוות דין ולהרשעת שווא פוטנציאלית. אנו ערות לכך שהטענות שהעלתה ההגנה בעניינינו של ואדים (ככל שהן נוגעות לקבילות הראיות) אינן פשוטות ודורשות מבית המשפט לערוך איזון מורכב בין אינטרסים מתנגשים. הקושי שלנו מהחוויה בבית המשפט עולה מהתחושה שעל אף האינדיקציות הרבות לכך שמדובר בחקירה שערורייתית, בית המשפט נוקט גישה סובלנית וסלחנית כלפי אנשי המשטרה, לצד קו עקבי של ביקורתיות קשה כלפי הסנגוריה וטענותיה. המגמתיות הזו יוצרת אצלנו את התחושה שההתנהגות הגלויה של בית המשפט מלמדת על חזקת האשם בתודעתם של השופטים ושכנוע עמוק שלהם ביחס ל"הכרחיות" ההרשעה.

נבקש לחזור ולהדגיש כי המשפט טרם הסתיים. אפשר שהתחושות הקשות שליוו אותנו אחרי כל דיון יתבדו, וכי בסופו של יום השופטים יתייחסו לראיות הרבות שהציגה הסנגוריה ויסיקו מהן מסקנות מחמירות הן לגבי מהימנות המדובר והחוקרים והן לגבי קבילות הראיות ועוצמתן. אפשר שהכרעת הדין תגלה שעל אף הסממנים החיצוניים של קוצר רוח וזלזול, בית המשפט דווקא הקשיב רוב קשב לטענות השונות, וכי על אף הנימוס והסבלנות כלפי עדי התביעה הוא ראה את הסתירות הרבות שבין עדותם לבין חומרי החקירה המצולמים. אפשר גם שבסופו של יום בית המשפט יגיע לתוצאה, אשר אנו סבורות שהיא הכרחית מבחינה משפטית, ויזכה את ואדים. אם כך, לשם מה לכתוב מאמר שמבוסס כולו על תחושת בטן שיכולה להתבדות? מדוע לעסוק ברובד הרכילות של ההליך (בתחושות, ביחסים בין הדמויות ובהערות מילוליות) כאשר הכרעת הדין, כך לפחות אנשי המשפט מחונכים לצפות, תתבסס רק על ניתוח הרובד הראייתי והעובדתי? התשובה היא שאנו סבורות שגם הרובד הנוגע ליחסים ולתחושות מייצר מציאות. להערכתנו, בין אם ואדים יורשע ובין אם יזוכה, הדינאמיקה בבית המשפט היא דינאמיקה תומכת הרשעות: לא אחת השפיעו הערות בית המשפט על התשובות שנתנו עדים לשאלות הסנגוריה וזאת מבלי שההערה עצמה נרשמה בפרוטוקול; ההערות הביקורתיות הרבות כלפי הסנגוריה חיזקו את הביטחון שחשו עדים שעה שנדרשו לענות על שאלות בדבר רמת המקצועיות והאמינות שלהם, ואפשרו להם "לברוח" לתשובות כלליות ובלתי מתחייבות. יתרה מכך, לא אחת קטענו קו של חקירה נגדית רק משום שעייפנו מהוויכוחים הבלתי פוסקים עם בית המשפט. התחושה המתמשכת שהסנגוריה צריכה להיאבק על זכותה לשאול שאלות ולטעון טענות מהווה תמריץ שלילי בעל משקל משמעותי. פעם אחר פעם יצאנו מבית המשפט בתחושה הקשה שאמירות

טענת "אין להשיב לאשמה" הוא שעל המדינה הנטל להציג ראיות קבילות לאשמו של אדם, לפני שהוא נדרש להתחיל להתגונן ולהציג את הסבריו. להרחבה על הפגיעה בחזקת האשם נאשם מחויב להשיב על ראיות דלות, ראו: מרדכי לוי "טענת "אין להשיב לאשמה" – בחינה מחדש" הפרקליט מט(1) 225 (התשס"ז).

השופטים באולם מלמדות על חוזקה של חומת הכבוד והאמון שיש להם כלפי חוקרי המשטרה וכלפי מלאכת הדיבוב. חומה אשר נחוותה על ידינו כבלתי ניתנת לפריצה.

אך מעבר לתחושות של צוות ההגנה, הרי שהמחיר הקשה ביותר של הביקורתיות והגערות של בית המשפט מוטל על שכמו של הנאשם. הקושי שאנו נאלצנו להתמודד עמו הוא כאין וכאפס לעומת מדד התסכול של ואדים. אנו חונכנו להאמין שבלבם נותרים השופטים אובייקטיביים וחסרי פניות, אך הנאשם אינו שותף לחינוך המשפטי הזה והוא חשוף להתנהגות אשר לפחות למראית עין, סותרת לחלוטין את הרעיון שביסוד חזקת החפות. לא אחת עמד ואדים בבית המשפט וזעק את חפותו – זעקה גסה ומתפרצת שאכן לא הלמה את חשיבותו של המעמד השיפוטי. אנו רואות בהתבטאויות הגסות של ואדים התפרצות רגשית טבעית של אדם הכועס על היחס אליו במהלך החקירה, מתוסכל מכך שתוצרי החקירה הפסולה הזאת הביאו אותו לעמוד על דוכן הנאשמים, וחרד מפני התוצאות האפשריות של הרשעה ברצח. אלא שהיחס של בית המשפט אל הקריאות הללו היה קשה וביקורתי, ועומד בניגוד מוחלט לסובלנות שהפגין בית המשפט כלפי עדי התביעה. התחושה היא שמעט האמון שהיה לואדים בהליך המשפטי הלך ונשחק ככל שחלף הזמן. עם תום פרשת התביעה ביקש ואדים לסיים את ההליך המשפטי מבלי לנהל פרשת הגנה, ולתת לשופטים להכריע "עם מה שיש להם עד עכשיו". לדבריו, נמאס לו וממילא הוא מאמין שלפני בית המשפט נפרשה כבר תמונה מלאה של העוול שנעשה לו. בניגוד להמלצתנו, החליט ואדים שלא להעיד. יתרה מכך, הוא עמד על כך שהמשפט יסתיים ללא שתתקיים בכלל פרשת הגנה והודיע כי אינו מוכן לשתף עמנו פעולה בכל נושא ועניין⁷⁸. בכובעו המקצועי קשה לנו להסכין עם הבחירה של ואדים להפסיק להילחם על חפותו, והיא מטרידה ומרגיזה במיוחד נוכח טענות ההגנה המשמעותיות שהועלו בפרשה זו⁷⁹. לכאורה, אין שום דבר רצינונאלי בהחלטה של ואדים להפסיק לשתף פעולה עם ההליך ועם עורכי דינו. עם זאת, נוכח האווירה הקשה בבית המשפט והחווייה המצטברת של השתקת טענות הסנגוריה, קשה להבין איך אפשר לצפות מנאשם במצבו של ואדים להמשיך לשתף פעולה עם ההליך המשפטי. לצוות ההגנה יש כלים להתמודד עם ההערות הרבות של השופטים. אנו נהגנו לצעוד לאחור כל דיון לבית הקפה הקרוב, ושם, על כוס קפה וקרואסון, להתמסר לניתוח של תגובות

⁷⁸ מצב זה מעורר שאלות אתיות קשות עבור ההגנה אשר סבורה כי קיימות ראיות נוספות שראוי להציג לפני בית המשפט על מנת לחזק את הטיעונים שהועלו עד כה, אך מתקשה לפעול בניגוד לעמדת הלכות. המשך המשפט נדחה מספר פעמים בתקווה כי ואדים ישנה את עמדתו וכדי לאפשר לסנגוריה לבחון את מהלכיה.

⁷⁹ הכלל המשפטי הוא ששתיקת הנאשם בבית המשפט מהווה חיזוק לראיות התביעה (סעיף 162 לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב] התשמ"ב-1982). בפרקטיקה המשפטית בישראל בתי המשפט נוטים לראות בשתיקת הנאשם ראיה מרשיעה.

השופטים, להעיר הערות על התנהגות העדים ולרכך את התסכול שחשנו באמצעות משבים של ציניות וביקורתיות. הפריבילגיה הזאת לא ניתנת לוודאים אשר בסוף כל דיון מורד למרתף המעצר, וההתנהלות בבית המשפט והערות השופטים ממשיכים לצרוב בנפשו.

נאשמים כבני אדם

לסיפור על "פרשת המים" שפתח את המאמר היה המשך. בישיבה שלאחר מכן החלטנו שלא להביא מים. האמת היא שחששנו שההתעקשות לבצע מחווה סמלית של אנושיות כלפי ואדים במהלך הדיונים הארוכים רק מגבירה את הביקורתיות של בית המשפט ומזיקה לו. והנה, במחצית היום פנה ואדים אל בית המשפט ושאל אם יוכל לקבל כוס מים. בקשה פשוטה שגרמה לרגע של שקט באולם. איננו יודעות מה עבר בראשו של כל אחד מהנוכחים אך אנו משערות שכולם נזכרו במאבק הכוחות הסמוי שהתקיים בישיבה הקודמת. השופטת שפסקה בעניין פרשת המים הקודמת סימנה לעוזרת המשפטית להביא כוס מים מהלשכה, ולנו היה נדמה שהיא מחייכת כמי שהצליחה ללמד לקח הן את ואדים והן את עורכי דינו. נדמה היה לנו שהסיפוק שלה משקף את התחושה כי בא סוף להתנהגות המתריסה של הסגוריה, וכי הסדר הנכון, שבו הנאשם נדרש לפנות בבקשה לבית המשפט מתוך עמדה של נחיתות, שב על כנו. כוס מים הונחה לפני ואדים. אך שנייה אחת לפני שרגע השקט התפוגג והחקירה הנגדית המשיכה, שלח ואדים את ידו, לקח את כוס המים והגיש אותה למתורגמנית.

מאוחר יותר, כאשר שוחחנו על ההתפתחות הזאת של פרשת המים, התייחסנו למעשה בתערובת של הערכה ותוכחה. הערכה, משום שיכולנו להבין מה הניע את ואדים לפעול כפי שפעל, לאחר חודשים שבמהלכם נרמס כבודו תחת הערות ביקורתיות ומזלזלות מצד בית המשפט עת הוא נדרש לשבת פסיבי על דוכן הנאשמים. הפעולה הקטנה של הסטת כוס המים כלפי המתורגמנית, מבטאת בהקשר המידי תגובה לעלבון שואדים חש בדיון הקודם. אולם במישור רחב יותר מקופלת בה גם התרסה נגד החקירה והמשפט, במעין ניסיון אחרון לשמר את כבודו. בהסטת כוס המים חזר ואדים לוויכוח מהישיבה הקודמת, אך עתה הוא הצליח להחזיר לעצמו את היכולת להחליט מה יעשה במים "שלו". יש בכך ביטוי של חירות אישית של אדם הנאבק על כבודו, שבמובן מסוים מוכן להתאבד על כבודו, בתוך מרחב התמרון המצומצם של מי שיושב על דוכן הנאשמים, כשהוא אזוק ברגליו וסוהרים לשני צדדיו. במובן סימבולי רחב יותר ניתן לראות בהסטת כוס המים אל המתורגמנית התרסה נגד הנטייה הכללית של ההליך המשפטי ל"החפצת" הבאים בשערינו. במהלך הדיון, "משחק" כל אחד מאיתנו את התפקיד שהמעמד השיפוטי מקצה לו: ה"סגורית", ה"תובעת", ה"עד", ה"סטודנטית למשפטים", ה"שופטת" וה"נאשם". רוב הדיון מתנהל בציר שבין עורכי הדין לעדים

ולשופטים, והדמויות האחרות הן בדרך כלל חסרות קול וביטוי. והנה, בתנועת יד קלה, מצליח ה"נאשם" להפנות את תשומת הלב של הנוכחים באולם אל דמויות הרקע. לא רק אל עצמו, אלא אל פעולת הנתינה שהוא עושה כלפי ה"מתורגמנית": אחת מאותן דמויות שהנוכחות שלהן באולם היא פונקציונאליות לחלוטין, ללא פנים, ללא שם, וללא שום אפשרות ביטוי משל עצמה (מה היא חושבת כאשר היא יושבת באולם במהלך הדיונים הארוכים?).

עם זאת, לצד ההערכה והסימבוליות שניתן לקשור למעשה של ואדים, ברור לחלוטין שמדובר במעשה אווילי. אולי האווילי ביותר שיכול אדם במצבו לעשות – התחכמות המעוררת אנטגוניזם וחותרת תחת מעט האהדה שההגנה כל כך מתאמצת לעורר בשופטים. במאמר מעניין דנה ליאת פרידגוט-נצר במחיר היקר אשר להערכתה משלמים הנאשמים בפלילים כאשר סיפור חייהם אינו מקבל ביטוי בבית המשפט וההתמקדות היא אך ורק ב"סיפור הפשע"⁸⁰. לטענתה, בהיעדר הנכחה של הנאשם הוא הופך לאובייקט, בית המשפט נוטה שלא לראותו, וקיימת סבירות גבוהה שההתעלמות הזאת תביא ליחס נוקשה יותר של בית המשפט בשלב של הכרעת הדין וגור הדין. אנו סבורות שפרידגוט-נצר צודקת באומרה ש"סיפורו של הפושע" הוא גם ביטוי ל"אחר" הקיים במשפט, ובדומה ל"אחר" בשדות חברתיים ופוליטיים נוספים, הוא נדחק אל השוליים, חסר קול וחסר ייצוג⁸¹. אפשר שזה האתגר שעומד כעת בפני הסנגוריה, אשר שואפת להביא את בית המשפט להפסיק לראות בואדים (ובקו ההגנה כולו) פושע חסר לב המתריס נגד כבודם של בית המשפט ושל מערכת אכיפת החוק, ולהתחיל לראות בו אדם שנאבק על חפותו אל מול אווירה קשה השוררת בבית המשפט (ובחקירה). החשש שלנו הוא שנוכח חזקת האשם מחד גיסא, ונוכח אישיותו של ואדים מאידך גיסא, עקשנותו, נכונותו להתאבד על כבודו, וגם חוסר ההבנה שלו את התרבות המשפטית – האתגר הזה צפוי להיכשל באופן כמעט הכרחי.

במהלך פגישות העבודה של צוות ההגנה בתיק של ואדים, תהינו לא אחת על הדיסוננס המלווה אותנו: מחד גיסא, הידיעה כי בפרשה הזאת הוצגו לפני בית המשפט ראיות רבות מאוד המלמדות על הדרך הפוגענית והרשלנית שבה נוהלה החקירה, תוך פגיעה חריגה בזכויות חשוד ובזכויות אדם. ראיות שלהערכתנו צריכות להרעיד את כס השיפוט; ראיות אשר צריכות לכל הפחות להביא לפתיחת חקירה פלילית (בגין בידוי ראיות, שיבוש הליכי משפט ועדות שקר), הן נגד המדובב והן נגד אנשי המשטרה.

⁸⁰ ליאת פרידגוט-נצר "סיפור הפשע" מול "סיפורו של הפושע" הפרקליט: ספר דיויד וינר 637 (2008).

⁸¹ שם, בעמ' 644. מעניין לציין כי פרידגוט-נצר שבויה גם היא בקונספציה של חזקת האשם בכך שהיא בוחרת לדבר על "סיפורו של הפושע" ולא על "סיפורו של הנאשם".

ומאידך גיסא, התחושה ש"כמעט הכרחי" שקו ההגנה ייכשל וכי ואדים יורשע⁸².

תחושת הציפייה ל"כישלון כמעט הכרחי" של הסנגוריה אינה יכולה להיות מוסברת באדישות של בית המשפט לתפקידו. אנו מתרשמות שבית המשפט מבצע את מלאכתו תוך תחושת שליחות, במסירות, מתוך שאיפה לצדק ופעמים רבות בעומס גדול. נבקש לחתום מאמר זה בטענה כי ייתכן שדווקא תחושת הנאמנות של בית המשפט למוסד השיפוטי ולהגנה על החברה מונעת ממנו מלהיות ביקורתי כלפי המשטרה והפרקליטות ולפעול באופן נמרץ לריסון השימוש הבלתי נאות בכוחן. המלומד קרייג האניי טבע את המושג "חוקיות סימבולית" (Symbolic Legality)⁸³, שלדבריו משקף את החשיבות הסימבולית של הרטוריקה המשפטית – רטוריקה שצריכה לייצג ולאשרר את ערכי הליבה של החברה כחברה הוגנת, שוויונית וצודקת. הערכים הללו אינם נחלתם הבלעדית של משפטנים, אלא מבססים את הלגיטימציה של המשפט ואת אמון הציבור במערכות השלטוניות. לפי האניי, בתי המשפט מודעים לתפקיד שיש להם ביצירתו, בחיזוקו ובאשרורו של אמון הציבור. בתי המשפט מודעים לכך שמידה מופרזת של ביקורת שיפוטית כלפי גורמי אכיפת החוק, קרי המשטרה והפרקליטות, תכרסם באמון הציבור בגופים אלה ובמערכות השלטוניות בכלל. הרובד הסימבולי שאליו מתייחס האניי נוצר כתוצאה מהפערים הקיימים בין המציאות החברתית (שאינה הוגנת, שוויונית וצודקת) לבין ההצהרות שבתי המשפט נדרשים לחזור ולהצהיר.

אם יש ממש בתזה שמציע האניי, הרי שחזקת האשם שעל אודותיה הרחבנו בחלק הראשון של המאמר, אינה רק "כשל" של מערכת אכיפת חוק המעניקה משקל כבד לאינטרס של מיגור הפשיעה, אלא כלל "נורמטיבי" שביסודו הרצון והחובה של בתי המשפט לשמור על היציבות של המערכות השלטוניות – חובה אשר דורשת מבתי המשפט לגלות יחס של אמון כלפי מוסדות אכיפת החוק ולנקוט איפוק רב בדברי הביקורת כלפיהן. דומה כי הדברים האמיצים אך הנשכחים של כבוד השופט חיים כהן שהובאו בפתח למאמר זה, משקפים את הדילמה המתעוררת בלבו של שופט אשר לרגע מוכן לשאול עצמו אם מחיר השמירה על היציבות של המערכות השלטוניות לא הופך יקר מדי.

⁸² טרם ירדת המאמר לדפוס הורשע ואדים ברצח ונגזר עליו עונש של מאסר עולם ופיצוי מקסימאלי למשפחת המנוח. בהכרעת הדין קבע בית המשפט כי הוא התרשם שההודאה שגבה המדובר היא הודאת אמת. נוכח התרשמות זו נמנע בית המשפט מדיון ממשי בטענות הרבות שהעלתה הסנגוריה על אודות צורת החקירה, מעשיו של המדובר והשפעתם על אמיתות ההודאה (תפ"ח (ב"ש) 1171/07). ואדים מתמיד בסירובו לשתף פעולה עם ההליך המשפטי ועם עורכי דינו, והחליט שלא להגיש ערעור על הכרעת הדין.

⁸³ C. Haney, *The fourteenth Amendment and symbolic legality*, Law and Human Behavior, vol. 15, No.2, 183, (1991).